

РАЗДЕЛ 1

КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ НА ОБРАЗОВАТЕЛНИТЕ УСЛУГИ НА ГЛОБАЛНИТЕ ПАЗАРИ

TOPIC 1

COMPETITIVENESS OF EDUCATION SERVICES AT GLOBAL MARKETS

НАУЧНО ОБСЛУЖВАНЕ НА ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ

Проф. д-р Манол Рибов

Международно висше бизнес училище, Ботевград

SCIENCE BASE OF HIGHER EDUCATION

Prof. Manol Ribov, PhD

International Business School, Botevgrad

РЕЗЮМЕ: В доклада са изследвани проблемите, породени от **информационния взрив** и търсените за тях решения в науката и образованието. Прилаганото сега **учебно съдържание** е съобразено преди всичко с **традиционната дисциплинарна структура** на научното познание. И тъй като обемът на научната информация нараства лавинообразно образователната система не е в състояние да осигури нормално усвояване на учебния материал. Решаването на така създадената ситуация се търси в използването на **икономичен синтезиран образователен продукт**, създаден чрез **интеграция на минимизирано знание**, притежаващо способността да обхваща широк периметър от учебното съдържание. В резултат на това се осъществява тенденцията да се формират силно синтезирани знания с голям обхват на приложимост при решаването на различни теоретични и практически задачи. Изтъкнатото обстоятелство предполага в много голяма степен използването на **интегралния подход**, основаващ се на научни принципи, съдържащи най-общите и съществени представи за строежа и закономерностите на изучаваните фрагменти от действителността.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *информационен взрив, образователна система, минимизация на информацията, дисциплинна структура, интегриран подход, мултидисциплинарност, трансдисциплинарност.*

Времето, в което живеем е белязано от четвъртата индустриална революция. Ускорението на процесите при нея върви с такива темпове, че човешкото съзнание трудно може да го възприеме. Промените са исторически по отношение на скоростта, ширината и дълбочината на въздействие върху икономиката. За разлика от предишните индустриални революции сегашната се развива с **експоненциална, а не линейна скорост**. Това е резултат от многоликия, дълбоко взаимосвързан свят, в който живеем, както и от факта, че новите технологии пораждат още по-нови и все по-сполучливи **пробиви в развиващите се технологични сектори** като изкуствен интелект, роботика, интернет на нещата, автономните превозни средства, триизмерното принтиране, нанотехнологията, биотехнологията, материалознанието, съхраняването на енергия и квантовите изчисления.

Свидетели сме на ускорено развитие на нови технологии, на съвременната наука, която няма равна на себе си в цялата предишна история на човечеството. Най-сдържаните, най-умерени прогнози предвещават бурен разцвет на научното знание. Определението на нашата епоха като **епоха на четвъртата индустриална революция**, като епоха на научен ренесанс са концентриран израз на един респектиращ феномен на съвременността, феномен предизвикващ и основателен оптимизъм и тревога за това ще съумеят ли хората разумно да използват постиженията на науката.

Процесът на диференциация на научното познание

Общият извод е, че сме подложени на **информационен взрив**, взрив в съдържанието на научните знания, взрив в количествените параметри на тези знания, взрив в носителите на научната информация. Тук ние оставяме настрана факта, че в някои области този взрив се проявява толкова мощно и внушително, че поражда сериозни трудности при използването на научната информация. Сега например **образователната система** прилага учебно съдържание, съобразено преди всичко с

традиционна дисциплинна структура на научното познание. И тъй като обемът на научната информация нараства лавинообразно, досегашното образование започва да се задъхва в невъзможност да осигури нормално усвояване на учебния материал¹.

В случая представлява теоретически и практически интерес обстоятелството, че информационния взрив се развива в условия, когато все по-дълбоко, все по-цялостно се осъществява **минимизация на информацията**, съдържаща се в научните знания. Нещо повече, колкото по-силно се разраства информационния взрив, толкова повече се засилва минимизацията на научната информация, както и обратно – колкото повече се минимизира научната информация, толкова повече нараства информационния взрив. В това въсъщност се състои и един от **парадоксите** на съвременната наука.

Очевидно е, че за да се разкрият причините за този парадокс е необходимо да се разгледа същността на науката в контекста на нейните **взаимоотношения с практиката**. Независимо от това дали е създадено научнообосновано или стихийно, веднъж възникнало и формирало се, научното знание се включва в регулиращия блок на обществото. Всяко знание като правило се използва за разрешаване на определени практически или теоретически проблемни ситуации, представляващи средства за регулиране на едни или други процеси.

С обособяване на науката като **система за генериране и съхраняване на нови знания** все повече се налага необходимостта тези знания да се създават и акумулират в системи с относително малка информационна натовареност, а такива системи са отделните научни области, отделните науки. Тук принципът за минималност на информацията действа с пълна сила. В условията, когато състоянието на практиката е такова, че тя може да бъде регулирана само от знания, развивани в отделни клонове на научното познание, съществуват и се развиват преди всичко **научни системи**, които са диференцирани и в този смисъл са с относително минимизиран информационен пълнеж. Казано по друг начин, в такива условия би било неефективна, нежизнеспособна една наука, в която е акумулирано цялото знание.

Отправна точка в случая би могла да бъде постановката за **минимизация на информацията** във всяка развиваща се система от знания. Имаме предвид отделната наука, научна област, научно направление и изследователски проблем. Последователното съобразяване с тази постановка ни води до извода, че в сложния свят на науката може да оцелее и да има бъдеще само система, която постепенно намалява своята информационна натовареност.

При положение, че разглеждаме процесите на диференциацията и интеграцията на научното познание в диахронен аспект, този извод се налага категорично. В подкрепа на казаното би могло да с прибави още, че вътрешният процес на диференциацията на основните класически науки е въсъщност един неударжим процес на обособяване на научни области с минимизирана информация. Така че ходът на научното познание непрекъснато дава предимство на научни области, които са с по-висока степен на специализация и в този смисъл са с по-малка информационна натовареност.

Казано по друг начин, развитието на научното познание е непрекъснат процес на разпадане на формирани се науки, научни области, научни направления. Колкото по-зряло, по-развито става научното познание, толкова повече се отива към система с относително малка информационна натовареност. Пътят за изграждането на една единна наука преминава не през формирането на все по-обща, по-широки научни области, докато се стигне до общата наука, а през разпадането на това, което сега разделя науката.

Днес все по-ясно се очертават контурите на конкретния механизъм, чрез който се разрушава дисциплинната структура на научното познание и се формира новият облик

¹ Flores, P. Knowledge and Social Imagery, New York, Harper & Row.

на науката. Ядрото на този механизъм е **изследователският проблем**. Както е известно, в предните позиции на науката все повече излизат проблеми, които са комплексни и в зависимост от това изискват да се прилага към тях интердисциплинарен подход. Тук се извършват дълбоки и сложни интеграционни процеси, протичащи на равнището на отделен изследователски проблем. Те са необходими не за да се обособяват нови науки, а за да се изследва с помощта на методи от различни науки даден конкретен проблем. Интердисциплинарният подход има смисъл и е оправдан само в такъв контекст.

Интердисциплинарният и комплексен контекст.

Все повече се налага мнението, че развитието на науката и нейното възпроизводство ще се извършва не чрез обогатяването на отделните науки, а чрез решаването на отделни комплексни проблеми. Във връзка с това все повече ще **намалява дисциплинната структура**, науките ще изчерпват своите възможности за собствено развитие, ще се изгражда единен и общ изследователски апарат за разрешаване на конкретни научни и практически проблеми.

Казаното обуславя принципно нови черти и характеристики на научния подход. В центъра на този подход стоят комплексни научни и практически ситуации, чието разрешаване е мощен източник, генератор на нови знания и на нови методи. Впрочем това е въпрос, който още сега придобива все по-голяма актуалност.

Няма да сгрешим, ако отбележим, че формирането на научни структури с относително минимална информационна натовареност е същностна закономерност в развитието на науката. Именно тя представлява сърцевината на интензификацията на науката, разглеждана като процес на генериране на нови знания. Общото в този процес в миналото и понастоящем е, че производството на знания се извършва в относително прости, икономични и с най-малък информационен пълнеж системи. Само такива системи са могли да осигурят прираста на знанията. Но ако в миналото разглежданият процес на интензификация неизбежно е протичал в екстензивна форма – чрез диференциация на знанията и обособяване на различни научни области, днес той има качествено нови особености, доколкото се осъществява чрез синтез, чрез интеграция на научните знания.

Всичко това поражда нови проблеми във връзка с интензификацията на научната дейност. Преди всичко тук се отнася проблемът за провеждането на такава стратегия на науката, която осигурява преден фронт на изследвания в **интердисциплинарен контекст**. Поради изтъкнатите съображения именно това са активните зони на съвременното развитие на науката, където могат да се очакват пробиви и съществени резултати.

При така създадените се условия би могло да се реализира и ефективна **селективна стратегия**. Нейното прилагане обаче ще бъде анахронизъм, ако тя се основава на традиционните дисциплинарни изследвания, ако не дава приоритет на интердисциплинарния подход в изследванията. Именно чрез тях може да се покрива широк периметър на науката и практиката, да се постигат с по-малко средства значими резултати. За да се изгради и прилага такъв подход е необходимо научните знания да се минимизират в **интердисциплинарен и комплексен контекст**. Това ще даде възможност да се постига максимален ефект с минимизирани знания. Тук следователно се сблъскваме с нов подход в приложението на научните знания.

Другото уточнение, което ще направим е, че и в миналото и днес практиката се проявява в едно грамадно разнообразие от форми, задачи и конкретни ситуации. Обхващането и регулирането на това разнообразие се сблъсква с извънредно сериозни проблеми. То се оказва трудно дори в условията на сегашния информационен взрив. При това положение самата минимизация на научните знания също би била неефективна, ако

не се проведе последователно върху принципа – минимизираното знание да притежава способността да обхваща широк периметър от практиката, да обслужва решаването на различни задачи. Изобщо тук попадаме в една ситуация, когато „мини“ знания, притежават „макси“ възможности в практиката. Постигането обаче на такъв резултат е свързано – наред с другото и с уметото минимизиране на знанията в научния подход. То предполага преди всичко „превеждане на съответните знания на „езика“ на практиката. Доколкото обаче практическите задачи като правило са интегрални задачи, първостепенно значение има процедурата за разработването на също така синтезиран научен продукт. Този продукт може да се реализира в различни форми – социални норми и производствени технологии, модели и проекти, концепции и програми и т.н. Във връзка с това заслужава внимание фактът, че крайният научен продукт годен да бъде внедрен в практиката, е минимизирана научна информация не защото представените в нея знания са бедни и еднократни, а защото са, първо, максимално уплътнени и, второ, синтезиран резултат на множество знания от различни научни области. Изобщо с минимизацията се постигат несравнимо по-богати, по-многообразни, по-значими научни продукти².

По своята същност тук става въпрос за синтезиран научен продукт, създаден от интегрирането на научното познание. Новото и главното в това отношение е фактът, че интегрираното разглеждане на науката става необходимо условие за научното познание и практическата дейност. Това явление присъства и при диференциацията на познанието. Но ако тук изходно начало на анализа е разчленяването на познанието, то в неговата интеграция изходно начало е търсенето и намирането на такива системни характеристики, които водят до синтезирането му. Продукт на този процес е формирането на **синтетични научни дисциплини и направления**. В случая не става въпрос за така наречените междинни науки от рода на биохимията или физикохимията. Сега ние сме свидетели на нов тип синтез на науките, в резултат на които се обособяват понятия, категории и теории на границата между три, четири, пет и повече класически науки. За някои от тези научни направления е трудно да се установи изобщо от кои дисциплини произхождат.

На тази основа в съвременната наука получиха силно развитие **междудисциплинните изследвания**. Сега интегрирането на познанието овладява терена на всички науки, това е подход, който осигурява по-нататъшен прогрес в познанието и практическата дейност на хората. Във връзка с това първостепенно значение и за науката и за образованието, и за културата, и за материално-производствената дейност придобива задачата да се разкрият **мисловните конструкции**, в които и чрез които се осъществява синтез на знанията и практическите действия.

Изтъкнатото обстоятелство предопределя в много голяма степен прилагането на **интегрирания подход**. Това по-конкретно означава, че мисловните конструкции, в които се осъществява синтезът на знанията са и **понятията и категориите, и теориите, и научни области, както и направления**. Погледнато абстрактно, всяка една от тези конструкции има своето място и своето реално значение, както в научното познание, така и в образователния процес. Заедно с това проблемът за интензификацията на учебното съдържание си остава проблем дори и цялото това съдържание да бъде изградено върху основата на посочените мисловни конструкции. Проблемът произтича от това, че на самите синтетични феномени също е присъщо свойство да се **размножават**, при това много по-бързо и с удивително разнообразни черти, което затруднява тяхното систематизиране и овладяване. Доскоро например се търсеше

² Erikson, H. Science in Action. New York, Basic Books, 2002, p. 182.

решение в изучаването на **науки с двойно название**. Имаме предвид физикохимията, биохимията, геохимията и т.н. Оказа се обаче, че тези науки вече са въввлечени в орбита на синтетичните науки от по-висш ранг, например физикохимичната биология. Такава е ситуацията и в областта на **методите на научното познание**. Много методи, които сега ни се представят като интегрално изградени след време ще бъдат елементи от методи от по-висш ранг.

Трансдисциплинарните принципи и проблеми.

Изтъкнатото разбиране за същността на интегрирания подход съдържа в себе си, макар и имплицитно, намек за онези **минимизирани форми**, в които се концентрира богатството на научната информация, съдържаща се в самите синтетични феномени. Ако вземем предвид сегашния етап на развитие, така минимизирана форма е **научния принцип**. В него се съдържат най-общите и съществени представи за строежа и закономерностите на изследваната област от действителността. С оглед на това изучаването на основните принципи минимизира знанията и позволява бързо и без особени затруднения да се усвояват научни области без да се повтаря цялото съдържание на науките, които ги обуславят.

Изучаването на научните принципи осигурява нов подходи при овладяването на **научните методи**, доколкото научния принцип, приведен в действие, се превръща в научен подход. Реалният проблем по-нататък е да се изолират водещите принципи, което би следвало да стане на равнище отделни науки, групи от науки и всички науки.

От казаното нас в случая ни интересуват **общонаучните принципи и проблеми**, които е прието да се наричат **трансдисциплинарни**. Умелото въвеждане на тези принципи и проблеми ще доведе до **дълбока трансформация в образованието**. Въпросът в случая не се свежда само до това, че се **съкращава обемът на учебния материал**. Изучаването на трансдисциплинарните принципи и проблеми позволява да се вникне в универсалните връзки и закономерности на света, да се развива широкомащабно мислене и глобално виждане³.

В един опит за адекватно разкриване на същността на интегрирания подход следва да се вземат под внимание и някои явления, които са показателни за възможността да се реализира по-висш синтез върху основата на този подход. В някои области подобни явления са сравнително отдавна констатирани и описани като факт и до известна степен като закономерност. В други области практиката фактически изпреварва теоретичното изясняване на тези явления. Говори се например за математизация, за хуманизация и т.н. Този процес е израз на закономерно засилващо се взаимодействие между различни явления, но неговата същност е далеч по-дълбока, по-сложна отколкото простото взаимодействие. Във връзка с това би било некоректно той да се разглежда като един от случаите на **междудисциплинните изследвания** или на **комплексния подход** в организацията и управлението.

Тук няма да разглеждаме всички класификации на видовете интеграция между различните дисциплини. Ако вземем обаче една от най-популярните класификации на видовете кооперации между различните дисциплини, можем да говорим за **мултидисциплинарност**, **плуридисциплинарност**, **междудисциплинарност** и **трансдисциплинарност**. Първото от тези понятия обозначава съчетаването на различни дисциплини, които понякога нямат връзка помежду си. Във втория случай са включени дисциплини, между които са налице определени съдържателни отношения. От своя страна понятието **междудисциплинарност**, характеризира взаимодействието между две или няколко различни дисциплини, вариращо от простия обмен на идеи до взаимната

³ Morgan, B. The Philosophy of science, New York, Brunner/mazel, 2000, p. 241.

интеграция на концепции, методологии, процедури, терминология, организация на изследвания и т.н. Що се отнася до **трансдисциплинарността** тя може да се дефинира като създаване на обща система от аксиоми за определен клас от дисциплини.

Разбира се, с това далеч не се изчерпва въпросът за класификацията на **интеграционните процеси между дисциплините**. Възможна е и класификация в работата за решаване на комплексни задачи в управлението и изобщо във всяка практическа дейност. Както показва опитът тук могат да се създават **мултикомплексни, плурикомплексни, интеркомплексни и трансконкомплексни програми**. Във всеки един от тези случаи се налага формирането на специфичен организационен механизъм, чието функциониране би могло да се регламентира преди всичко с правилата на програмно целевия подход⁴.

Налага се обаче да отбележим, че посочената класификация не дава убедителни отговори за същността на разглеждания процес на взаимодействие. Този процес не може да се подведе под нито едно от посочените понятия. Изобщо интеграцията на познанието във всяка област има свои правила. В научната литература е прието например процесите на математизация да се разглеждат като вид взаимодействие, в което се осъществява пренасянето на понятия и методи от **математиката**. Такова пренасяне, разбира се, трябва да има, но то е елементарен емпиричен факт, който не може да обясни същността на посочения процес. Така би следвало да се разглежда и интелектуализацията на производството и на цялата обществена практика.

Разкриването на същността на този процес изисква да се има предвид, че в чист вид математическото познание е вид **дейност**, която се осъществява по свои специфични закони. Това познание е особена форма на **духовно усвояване на света**, усвояване на законите на математиката и се реализира в особени понятия, категории и закони.

В този смисъл отделните природни или обществени науки, изследващи едни или други фрагменти от действителността, също представляват специфични форми на духовно усвояване на света, всяка една от които има свой понятиен и методически апарат.

Към висш синтез на научното познание.

Изследвани от тази позиция, **процесите на математизацията** на дадена наука са дълбоко същностно съдържание на синтеза между науките, чиято отличителна черта в случая е обстоятелството, че подложената на математизация наука започва да усвоява света и по законите на математиката с оглед на своя специфичен предмет и задачи. Следователно математизацията не е нито само пренасяне на математически методи в други науки, нито просто прилагане на известни методи от една област в друга област. Това е нов вид творческа научноизследователска дейност, която е резултат на **висш синтез** в самата логическа структура на научното познание. В условията на такъв синтез се достига до по-съвършено и универсално знание, както в науката където се осъществява математизация, така и в самата математика, която обогатява своя понятиен и методологически апарат.

Няма да сгрешим ако отбележим, че разгръщания се процес на все по-голямо задълбочаване на човешкото познание води до **нарушаване на границите** между традиционно формиралите се науки и научни дисциплини, до тяхното интегриране. Човекът започва да усвоява света по нови закони и закономерности на научното познание, в които се интегрират на системна основа **логически структури и научноизследователски методи** от различни науки. Ясно е, че тук не става въпрос за пренасяне на познавателни методи и средства. Въпросът обаче е далеч по-сложен,

⁴ D. Bames, Scientific Knowledge. New York, Harper & Row. 2001, p. 45 – 48.

защото се извършва дълбок **процес на трансформиране** на едни познавателни структури в други, на формиране и обособяване на нов тип духовно усвояване на света. Реално погледнато проблемът е във всяка наука да се изработят нов тип логически структури и понятийно-методологически средства, които позволяват да се обхване по-адекватно изучаваният обект. Такъв днес е смисълът на математизацията и навлизането на новите технологии в научното познание.

От друга страна е навярвал въпросът за въвеждането на известен ред в съществуващата интеграция на научното познание. Неговото привеждане в една единна система би ни позволило планомерно и целенасочено да ръководим и с логически и с организационни средства този процес. В случая е възможно да се приложи подходът, който се използва при анализа на методологията. От тази гледна точка могат да се очертаят няколко направления в разгръщането на разглеждания процес. На равнище **обща методология** бихме могли да посочим процеса на философизация на научното знание, обхващащ диалектизацията, гносеологизацията, логизацията и т.н. Другото равнище се отнася за **общата частнонаучна методология**, засягаща процеса на математизация, инструктуризация и т.н. На следващото равнище е **собствената методология**, включваща процеса на икономизация, социологизация, аксиологизация и т.н.⁵.

Тези проблеми са много и най-разнообразни във връзка с взаимодействието между отделните страни на обществената действителност. В нея също се извършва нов тип синтез и все по-тясно преплитане и срастване на явления от различен характер. Между тях се установяват много по-тесни взаимовръзки, които водят до това, че всяка по-съществена промяна в една област се разпространява по веригата на целия обществен организъм. Но и в тази област характерът на извършващите се процеси далеч надхвърля рамките на традиционния тип взаимодействия.

От друга страна, имаме всички данни и научни изводи, които ни позволяват да приемем, че в цялата духовна сфера се разгръщат общи процеси на синтез. Тези процеси ни позволяват да утвърдим принципно нов подход в развитието, организацията и управлението на духовната сфера, в центъра на който ще стоят общите проблеми на тази сфера.

По същество става въпрос за **интегриран подход**, който ще ни даде възможност да **минимизираме проблемите**, да формираме, условно казано, трансдисциплинарна проблематика, която да сменя в ново единство цялата система на духовна култура. Този подход ще ни позволи да формираме **критерии за подбор на проблемите, на методите и средствата** за управление на цялата духовна сфера. В резултат на неговото прилагане ще бъдат създадени нови **модели на информация**, която се транслира чрез средствата за масова информация, като се търси нов синтез на науката, изкуството, политиката и т.н. Нещо повече, той ще ни даде възможност да се оптимизира организацията и особено управлението на духовната сфера. В крайна сметка чрез този подход може да се постигне ново качество на единството на методите и средствата за управление на културата, науката и образованието.

Обобщено казано става дума за интегриран подход в развитието на духовния потенциал на нацията, за оптимално използване на съвременните постижения на науката и техническия прогрес, за по-нататъшно развитие на духовната култура като самостоятелна система, за рязко увеличаване на възможностите за творчество на цялото общество в процеса на духовното усвояване и преобразуване на действителността.

В заключение ще отбележим, че логиката на науката поставя нови проблеми пред **висшето образование**, засягащи прилаганите при него учебни планове, учебни

⁵ Kernberg F. Science in Action. New York, Guilford Press, 1998, p. 233.

програми и изобщо целия учебен процес. Силното развитие на интегративните и синтетичните тенденции води до изграждането на мощни системни формации в познавателната и практическата дейност на човека. Но разширяването на човешкото познание изисква и задълбочаване. Синтезът на съвременното знание е такова разширяване отвън навътре. Колкото повече се разширява кръгът на интегрираните знания, колкото повече се нарушават границите между отделните науки, толкова повече се стеснява, уплътнява, минимизира знанието и неговия понятиен и методологически апарат. В резултат на това се осъществява тенденцията да се формират силно синтезирани знания с голям обхват на приложимост при решаването на различни теоретични и практически задачи.

НЯКОИ ОСНОВНИ ПРИНЦИПНИ ИЗИСКВАНИЯ КЪМ ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ В ГЛОБАЛНАТА ЕПОХА

Проф. дфн. дпн Петко Ганчев

Международно висше бизнес училище, Ботевград

SOME MAIN PRINCIPAL REQUIREMENTS TO UNIVERSITY EDUCATION IN THE GLOBAL EPOCH

Prof. Petko Ganchev Phil and Pol. Dr Sc

International Business School, Botevgrad

ABSTRACT: *Today, science offer more realistic and multicolored picture of the World and contribute the development of technology that create a completely new rational and effective organization in industry and all other activities connected with it. University education should be organized as an interdisciplinary system, starting with the methods of philosophy at the base, following the theoretical course of fundamental knowledge and finally the practical knowledge which is the essence of the modern science.*

Each of these stages has its own requirements in order to meet the needs of modern science and its various applications. For example the chain of business science and business administration should begin with Philosophy, then go through Theory of Politics, following the knowledge of Economics (Political Economy) and finally the Theory of Business Management (Business Administration).

KEY WORDS: *Modern Science, Global epoch, interdisciplinary system, University education, new methodological order.*

В съответствие с постиженията на науките, предлагащи по-цялостна научна картина на света и развитието на технологиите, позволяващи да се постига висока ефективност в рационалната организация и управление на производствените дейности и всички дейности в извънпроизводствената сфера на обществата, като първи основен принцип към висшето образование следва то да бъде организирано като цялостна интердисциплинарна система, започваща от философската методология, преминаваща през фундаменталните положения на съответната научна област и завършваща с конкретизацията –острието в приложната професионална област. Тук всеки етап повдига своите принципни изисквания към съответната система от знания, за да се стигне до практическите им приложения. Например веригата на дисциплините посветени на бизнеса или бизнесадминистрацията трябва да започва от Философията, да преминава през Теорията на политиката (Политологията), последвана от знания от Теорията на икономиката (Политикономията) и да финализира в Теорията на Бизнесуправлението. Тук съпътстващи на всеки етап могат да бъдат цяла редица други дисциплини, обогатяващи съответната област на знания и подготвящи студента за професионалната му готовност.

Подобна трябва да бъде логиката на образованието на специалисти по туризъм. От общата философска методология трябва да се преминава към теорията на културата, конкретизирана диалектически и исторически в културите на отделните цивилизации и народи, като завършва с профилиране и акцентирание в отделните направления на туризма в зависимост от основните обекти на туристическия интерес в дадена страна или регион в съответния сезон и т.н. С други думи общата теория трябва да бъде доведена до практическото ѝ реализиране.

Бих искал за започна своя доклад не с трафарентните възхвали на основните документи и закони, определящи принципите и стратегията на развитието на националната ни наука и образование в изминалите години, които за съжаление са един семпъл преразказ на основите принципи, директиви и стратегии на ЕС от последния

четвърт век, белязали края на Студената война и настъплението на неолибералния глобализъм с неговия силен акцент върху тясната професионална специализация, основана на англосаксонския емпиризъм, ограничаващ до предел светогледните и хуманитарни знания на обучаващите се, а с горчивата констатация, че както винаги, така и в тази епоха на преход (Transition), на бурна динамика и турбуленции политиките, не само националните, но и тези на Европа и на голяма част от света вървят след събитията и заставят обществата и народите да правят това, което вече губи своя смисъл и разумност, а не виждат процесите и тенденциите, които изискват и водят до радикални промени. И не са ли това част от важните причини, които постоянно изправят народите пред кризи и ги хвърлят в различни по мащаб катаклизми и последствия?

Вече навярно повече от десетилетие в развитите общества виждаме нови технически средства и технологии, които не просто са продължение на разгърнатата се в края на 80-те и началото на 90-те години на XX в. научно-технологическа и научно-производствена революция, основана на компютрите и информационните технологии, а средства и технологии с качествено нови характеристики, които в своето приложение водят и ще доведат до радикални промени в системата на икономиката, обществената организация и управление, в отношенията между държавите и народите, между хората, а и между самата ментална и физическа природа на човека. Настъплението на тези качествено нови техсредства и технологии според основателят на Световния икономически форум (Давос) Клаус Шваб са всъщност израз на “Четвърта промишлена революция”, които идеи той разви в книгата си и в доклада през 2016 г., сравнявайки ставащото с Първата индустриална революция започнала с приложението на парната машина (1760 г.), с Втората промишлена революция белязана от електрификацията в края на XIX в и с III-та промишлена революция, ознаменуваща възхода на компютрите и информационните технологии.

Ставащото през последните години в системата на технологиите, които водят и ще доведат до промени още по-категорично в скоро време в системите на националните и световната икономика, в организацията и управлението на обществените процеси в известен смисъл не е изненада за учените, които начинаей от класиците на футурологията Херман Кан и Антони Уинър (“2000. Следващите 33 години. Така ще живеете!”-1966), Алвин Тофлър (“Шокът от бъдещето” -1970, “Третата вълна”.1980 и “Трусове във властта” -1991) и цяла редица други автори, сред които и пишещият тези редове пишеха и говореха за настъпващите научни открития и технологически възможности, които изискваха други политически решения и други форми и принципи на организация и управление на икономиката и всички обществени процеси в условията на настъпващата глобална епоха.

Без претенциите за систематизиране и подреждане по значимост само на някои от технологиите, които Клаус Шваб свързва с 4-тата Промислена революция – пълно автоматизираните заводи, биотехнологиите, краудсорсинга, съвкупността от различни технологии Big Data, които работят с огромен масив от различни данни, с бързо променящи се данни, с лошо структурирани данни в различни режими, GPS-navigation, смартфони, роботи и дрони, генетика и нанотехнологии, системи синтезиращи дигиталните и аналоговите технологии за информация и комуникация, въобще един нов свят на възприятия и въздействия, на проникване в дълбинните пластове на макро и микросвета (Големият андронен колайдер) , на синтези и интеграция на знания от различни области и с различна роля в организацията и управлението на човешките дейности.

Колкото и да е несистемно и фрагментарно изброено това, то, както посочва и в книгата си и в блиц-интервюто на СИФ (Давос) Клаус Шваб, а както вижда и всеки наблюдателен анализатор на произходящото в България, Европа и света тези

технологии прилагани в различните дейности както поотделно, така и в синергия предизвикват качествено нови явления и процеси, непознати за предишните епохи. Те променят не само системата на материалното производство, но и системите на обществена организация и управление, на контрол и мониторинг, на водене на война и на мирно пътуване, туризъм, на миграция и проникване в чужди обществени структури, те променят ролята на знаещия и на слабообразован човек. В условията на абсолютен релативизъм знаенето и използването на тези нови технологии ще прави едни много по-мощни от други, които не ги знаят и не ги владеят още по-слаби и аутсайдери в високотехнологично развитите общества. Това ще поражда трусове и напрежения, конфликти и войни с различен мащаб и последици. Въобще днешната епоха на преход, характеризираща се с високата степен на турбуленция ще бъде заменена от епоха с пълна неопределеност и неустойчивост на съществуващите структури.

И в тази епоха повече от всякога ще бъде важна, решаваща ролята на знанието на всички нива на образованието, но определено на нивото на висшето образование, което трябва да подготви младите хора за тяхната професионална реализация в различните области на обществата, интегрирани информационно, комуникационно, финансово и икономически в глобалната световна система, но стремящи се да съхранят своята културна идентичност, своето многообразие, връщайки се и държейки се за своите исторически корени. И какво трябва да бъде това знание, за да служи на младите хора в тяхната професионална реализация и да осигурява просперитет на техните общества? Емпиричното, тясно профилирано знание, насочено към владееене само на някаква тясно специализирана област от някакъв сегмент от сложната с подвижна структура обществена машина към каквото знание го водеха програмите и директивите през последния четвърт век, намаляващи до минимум или изолиращи всяко светогледно и хуманитарно знание, което учи младите хора да мислят системно и да виждат нещата на света и живота в тяхната цялостност?

Настъпващата Четвърта промишлена революция в комплекс от всички ставащи обществени процеси и промени по категоричен начин изискват радикална промяна на системата на образованието на всички нива и те от набор от изолирани емпирични факти и безсмислени сведения да става цялостно системно знание, което да учи младите хора да мислят и да търсят решения в условията на неопределеност в различните ситуации. Пред угрозата от различни предизвикателства и опасности човечеството не може да очаква спасение от ограничени консуматори и тесни специалисти, а от мислещи и отговорни за съдбата му знаещи човеци.

Това означава, че обществата и народите, които искат да се съхранят в условията на нарастващи предизвикателства и опасности трябва радикално да променят системата на своето образование на всички нива, да променят принципите, методите и порядъка на подготовката на младите хора за тяхната професионална реализация. Това на свой ред поставя качествено нови изисквания към учените в съответните области и преподавателите по съответните дисциплини и специалности. В единство с проникване в дълбинните пластове на определената област трябва да върви и процесът на търсенето на онези универсални моменти в нея, които я свързват с цялото, защото както Вселената е единно живо цяло, така единно цяло е всичко на нашата планета Земя, единно цяло е обществото и самия човек с всичките негови характеристики на биологическо, социално, психологическо и духовно същество, произвеждащо и създаващо култура.

В този порядък, в съответствие с постиженията на науките, предлагащи цялостната научна картина на света и развитието на основаните на това знание технологии, позволяващи при тяхното усвояване да се постига висока ефективност и рационална организация и управление на производствените дейности и всички дейности в извънпроизводствената сфера на обществата, като първи основен принцип на висшето

образование следва то да бъде организирано като цялостна интердисциплинарна система, започваща от философската методология, преминаваща през фундаменталните положения на съответната научна дисциплина и област на знанието, и завършваща с конкретизацията – острieto в приложната професионална област. Тук всеки етап повдига своите принципни изисквания към съответната система от знания, за да се стигне до практическите им приложения. Например, веригата на дисциплините, посветени на бизнеса или бизнесадминистрацията трябва да започва от философията като методология на фундаменталното знание, да преминава през Теорията на политиката (Политологията) в нейното историческо и същностно ставане, последвана от знанията от Общата Теория на икономиката (Политическата икономия) и да финишира в Теорията на мениджмънта , Бизнесуправлението , бизнесадминистрацията на съответната държава, област и т.н. Тук съпътстващи на всеки етап могат да бъдат цяла редица други дисциплини , които обогатяват, разгръщат и конкретизират знанието в съответната област на обществения живот, като подготвят студента за цялостното разбиране на мястото и ролята на неговата професия в системата на съвременното общество.

Подобна трябва да бъде логиката на обучението и образованието по всяка професионална област. Примерно, в нашето МВБУ подготовката по Туризм би трябвало да започва с общата философска методология на познанието и мисленето, представяща цялостната научна картина на съвременния свят и да преминава задължително през Общата теория на културата, конкретизирана исторически и диалектически в културите на отделните цивилизации и народи, като завършва с профилиране и акцентиране в отделните направления на туризма в зависимост от отделните области на туристическия интерес, развити традиции, налична инфраструктура в дадена страна или регион, в съответния сезон/сезони и т.н. С други думи общата теория винаги трябва да бъде довеждана до практическите ѝ конкретизации и това знание трябва да бъде закрепвано креативно в решаване на казуси в реални обстоятелства и ситуации на практика на студентите.

СТРЕМЕЖ КЪМ ИКОНОМИЧЕСКИ И УПРАВЛЕНСКИ ФИТНЕС

Доц. д-р Маргарита Маринова

Проф. д.ик.н. Атанас Дамянов

Международно висше бизнес училище, Ботевград

CONCERN TO ECONOMIC AND MANAGEMENT FITNESS

Assoc. Prof. Margarita Marinova, PhD

Prof. Atanas Damyanov, D.Sc.

International Business School, Botevgrad

ABSTRACT: *In the study, thoughts were made in the chain: a major contradiction - economic integration - economic gravity: in this sense, a distortion of the global economic body is captured. The concept of economic and management fitness is introduced. Its structure is outlined. The accent is put on the phenomenon of "de-globalization". Elements of a new economic paradigm are sought. The thesis of the reflection of all this on higher education has been developed.*

KEY WORDS: *global economic contradiction, economic inertia, economic gravity, economic and managerial fitness, de-globalization, economic nationalism, new economic paradigm, education*

За основното противоречие в света

Инерцията, била тя *икономическа, глобализационна, политическа, управленска, мисловна, вербална и т.н.*, е иманентна, вътрешноприсъща на различни по големина и ранг системи.

В определени времеви граници тя е полезна. Когато се преминат, обаче, уместните хоризонти тя се превръща в бариера, стопа икономическия растеж, секторните и пр. реформи, насочва се срещу човека.

И тук възниква логическият въпрос: **Инерцията ли ни управлява или ние управляваме инерцията?**

Защо? Защото, когато инерцията в цялото ѝ видово многообразие е преминала границите на своята ефективност, на позитивното си влияние тя започва да *ревитализира противоречия*, засилва противостоянието на противоположностите, създава „хранителна“ основа за „процъфтяване“ на несправедливостта. И най-вече на икономическата!

Интересно е да припомним, че според физиката, инерцията е състоянието на една система(тяло) в покой или в праволинейно, равномерно движение докато не влезе в съприкосновение с друга система (тяло). Т.е., появява се съпротивление. И дали тя може да го преодолее и да продължи или ще бъде спряна. Всичко зависи от *енергията*, която тя съдържа в себе си.

И се появява необходимост да се идентифицират формите, които може да приеме съпротивлението срещу инерцията.

Според нас, енергията на разглежданото явление може да бъде преодоляна, модифицирана, изкривена от гравитацията. Човечеството сигурно е изпълнено с уважение към Исак (Айзък) Нютон, който е открил законите за гравитацията, на които се крепи цялата Вселена.

В този смисъл можем да разкрием икономическа, политическа, мисловна, вербална и т.н. гравитация. В същия контекст може да се пледира за гравитационни сили на Икономически съюз, на държава, на компания, на личността. Последната е от „мек“ вид за разлика от вселенската, за която си позволяваме да твърдим, че е от „твърд“ тип.

И така, инерцията в цялото ѝ видово многообразие и особено, когато обектът е в покой (застой), наред с други важни фактори събужда и поражда цяла гама от противоречия.

Според нас, без да имаме претенции за изчерпателност, считаме че водещо противостояние в съвременния свят е *противоречието между желанието за достоен живот и недостойната експлоатация на индивида (човека)*.

Това противоречие може да се улови, ако сме въоръжение и с микроскоп, и с телескоп, и с калейдоскоп и най-вече с перископ.

В основата му лежи формата на собственост. До ХХІ в. то се е разрешавало, омокотавало чрез революции – английската, американската, френската (1789 г.), руската (1917 г.) и т.н. Това е класически подход към проблема.

Днес това става чрез избори, чрез „**emerging ideas**“, което може да се окачестви като *неокласически подход*. Чрез търсене на инструментариум, който е поносим за хората.

В този смисъл една възможна част от този инструментариум е възможно да бъде **икономически, управленски, политически фитнес**.

Измерения на икономически и управленски фитнес

Според нас е възможно следното определение: *Икономическият и управленски фитнес може да се разглежда като процес, при който чрез базиран на знанието и импровизацията инструментариум, освободен от идеологическо, матрично и тунелно мислене се извайва определено икономическо тяло*.

Ако предложеното понятие скърца, дращи и не се възприема в неговата интердисциплинност, *външна по своя характер*, то бихме написали неговите синоними, като например: In Search of Excellence (в търсене на съвършенство, на достойнство) или In Search of Effectiveness (в търсене на ефикасност) и т.н.

Обхватът на това работно виждане в системен (фирмен) аспект може да покрива:

- а) инфраструктура;
- б) структура;
- в) суперструктура.

Инфраструктурата включва транспортната, енергийната, ИТ и т.н. на компаниите, холдингите и др.

Структурата, от своя страна, съдържа производствените единици (цехове, обособени производства, заводи, фабрики), където се създава определен продукт, услуга и пр.

Суперструктура е мениджърската институция на съответната система.

Освен това бихме разграничили цяло ветрило от:

- икономически;
- управленски;
- екологически;
- други видове фитнес.

Възможно е в структурно-йерархичен аспект да очертаем:

- национален;
- интернационален;
- глобален и т.н. фитнес.

От гледна точка на покрития обем на икономическото тяло:

- единичен;
- комплексен.

При анализа, оценката и търсенето на перспективи за развитие на комплексния фитнес е уместно да се имат предвид определени работни идеи като:

- I. Концепцията за равновесие – икономическо, екологическо и т.н., но не и баланс.
- II. Потенциалът на сценарийното знание.
- III. Енергията на нововъзникващи динамични лидери (Emerging Leaders).
- IV. Капацитетът за улавяне „кълновете на бъдещето“.
- V. Нюансите на позитивна асиметричност.

И една възможна технология за прилагане философията на комплексен фитнес в организационен аспект:

Стъпка №1: Верификация.

Стъпка №2: Определяне на диагноза.

Стъпка №3: Отстраняване/отлепване на излишни, неадекватни и инерционни елементи.

Стъпка №4: Въвеждане/залепване на нови елементи.

Стъпка №5: Извайване на ефективно икономическо, управленско, политическо и т.н. тяло.

И накрая екипно осигуряване на процеса:

Разрез №1:

- национални фирмени екипи;
- международни фирмени екипи;
- световни екипи от МВФ, СТО, СБ, ЕЦБ и т.н.

Разрез №2:

- двустранни международни екипи;
- многостранни международни екипи (ЕС, ШОС и т.н.)

Либерален v/s национален проект

През 1989 г. очертахме следните фази на зараждане и развитие на интернационализацията на стопанския живот в Света¹.

Фаза №1: Първообрази на интернационализацията.

Фаза №2: Реална интернационализация.

Фаза №3: Транснационализация.

Фаза №4: Глобализация.

Фаза №5: Постглобализация.

По емпиричен път установихме и *обективна, и волунтаристична* деинтернационализация.

Ще се съгласим, без да влизаме в дискусия, че разграничаването на фази притежава определена доза условност. Така, в исторически аспект в Средиземноморието финикийците създават едно начало на интернационализацията и глобализацията. После Римската империя развива международна търговия в един субординиран свят. След това настъпва мрак и различно фрагментиране през Средновековието, Ханзата, Испания докато се стигне до Британската империя, която оформя по-реален първообраз на глобализацията. Разгърната на пет континента – Европа, Азия, Австралия, Африка и Северна Америка тя също е от субординиран тип.

Силата на този феномен е от 9 в. до Първата световна война, след което започна нейното разрушаване, но моделът вече е изграден.

В съвременния свят през последните десетилетия на XX в. и първото десетилетие на XXI в. се разви и утвърди реална глобализация. Отвореността на националните икономики, свободното движение на капитали и хора, наложи този процес с всичките му положителни страни. Но имайки опита от двата противоположни процеса –

¹ Глобализацията е известна с още имена: американизация, мондиализация, глобализирунг и т.н.

интернационализация и деинтернационализация – светът, националните държави като че ли забравиха диалектиката и нейните закони. „Захласнати“ и „задрямали“ се събудиха. От 2011 г. беше започнал процес на *деглобализация*. Раздрусването на Света се усили с Brexit и икономическата програма на Д. Тръмп. Той обяви, че ще върне в САЩ високотехнологичния капитал, който е в обеми между 1,5 и 2,5 трилиона долара. (Само в Ирландия са 200 млрд. Долара – реални пари).

Разбира се, „Microsoft“, „Apple“, IBM и др. не са паленца, които с тоягата ще ги завърне в САЩ. Ето защо той предлага механизъм, който включва намаляване на корпоративния данък от 35% на 15%. В Ирландия е 12,5% и Дъблин има проблеми с Брюксел. И гигантите са съгласни². Също така, Ford се отказва да инвестира 1,5 млрд. долара за изграждане на нов завод за автомобили, след като Д. Тръмп обяви че митата ще бъдат огромни. Ето защо компанията се насочи към Мичиган с инвестиция от 700 млн. долара и ще разкрие нови работни места.

Следователно, чрез определени финансови механизми новият президент на САЩ започна да работи за възвръщането на Велика Америка, в името на хората.

И още, в края на 2016 г. Д. Тръмп е постигнал споразумение с две големи компании, които разкриват 8 000 работни места в САЩ. В този смисъл телекомуникационният гигант Sprint ще върне в щатите 5 000 работни места. Освен това, друга комуникационна компания OneWeb ще открие нови 3 000 работни места в САЩ.

И Китай също взема мерки, след като реализира две сделки в чужбина. Китайската компания ChemChina е закупила швейцарския производител на химикали Syngenta и италианската Pirelli (общо 50 млрд. долара). В този смисъл КНР въвежда граница 1 млрд. долара за сделки извън страната.

Тези примери, от двете най-големи икономики в света, навеждат най-малко на следните въпроси:

Кои от изнесените дейности/производства, услуги и пр./ и от кои сектори могат да бъдат върнати в родината? Защо? Защото трябва да се спре разрастването на „американския ръжлив пояс“/The rust-belt area, The rust-belt of the United States/.

В България също се очерта „Северозападен ръжлив пояс“, който е захапали части от северния централен район/плевенска и ловешка области/. Родната не голяма икономика, също така, има изнесени дейности/производства/ в САЩ, Италия, Русия, Сърбия и др.

В съвкупност, каква е посоката на движение? От глобализация към транснационализация, или от глобализация към интернационализация, или от глобализация към икономически национализъм.

Освен това, кои сектори са най-податливи на бързо и динамично завръщане от чужбина в съответната родна икономика?

И още един въпрос, макар че сигурно има още до които не сме се докоснали:

Какви качества следва да притежава ръководителя на една държава, независимо от това дали е голяма, средна или малка като икономика и население?

Може би това са:

Умението да владее основни механизми и да води убеждаващи делови разговори. В този смисъл, неслучайно, първата книга на Д. Тръмп от началото на 70-те години на миналия век е посветена на тази тематика.

Способността да вижда да посочва проблемите както в национален, така и в интернационален мащаб и да посочва решение.

² За подробности вж.: в. „Капитал daily“ от 30.11.2016, с. 20.

И тук ще си позволим да направим едно разграничение за идеите в предизборен и следизборен период. В първия период се цени способността на дадена личност, която се бори за власт да улавя проблемите, да ги заявява на висок глас, да докосне отделния човек. След изборите, когато те са спечелени, се намира решение само на част от тях, защото има много неуправляеми фактори.

Да бъде *“emerging person”* т.е., да бъде нововъзникващ, динамичен, роден от реалността. Тук си позволяваме да правим аналогия с *emerging market, country* и т.н.

Макар и скорошен процес, деглобализацията вече стана предмет на изследване. Появиха се и *първите публикации* и коментари. Веднага следва да отбележим, че деглобализацията е сложно явление, а в основата му лежат множество предпоставки и причини.

Бихме си позволили, с определена доза условност, да разграничим:

Първа група изследвания, в които се разсъждава, макар и фрагментарно, върху процеса на деглобализация в света.

Втора група изследвания, в които на преден план е отново глобализацията, но вече се очертават нейни недостатъци. Мисли се за компенсаторни механизми за губещите от този процес, а за неговата противоположност или не се коментира, или е забулена в словесна мъгла.

Към първата група изследвания можем да отнесем *„Глобализацията е мъртва, да живее деглобализацията“*³. Основните акценти в него са:

Първо, намаляването на темпа на растеж на световната търговия (СТ) през последните пет години (2011-2016). В същото време глобалният брутен вътрешен продукт (ГБВП) расте. За 2016 г. разчетите показват: СТ – 17%, ГБВП – 2,2%.

Второ, преминава се от централизирано към децентрализирано производство. Това внася сериозни изменения във функционирането на световната икономика и философията на МакКарти⁴.

И един пример в това отношение: *„Ако преди пейсмейкърите се произвеждаха централно във фабриките в няколко стандартни размера, в бъдеще те ще се пригаждат към конкретните нужди на пациента директно в операционната зала, като използва 3D принтер, в съответствие с конкретните обстоятелства“*⁵.

Трето, дигитализацията прави прехода към децентрализирана доставка по-рационален. Затова се грижат **интернет, облаците, по-мощните компютри, по-бързите алгоритми, и все по-умният изкуствен интелект.**

Друго изследване е *„Деглобализацията е основен проблем на развиващите се страни“*⁶. В него са приведени два типа икономическа политика на Дейвид Любин⁷, като е добавен и още един, но вече като стратегия:

- а) либерална политика;
- б) икономически национализъм,

които формират съответно либерална и отбранителна стратегии. Втората стратегия се следва от Русия, Полша и Унгария. Д. Любин добавя: *„...Либералната изглежда по-рискована, тъй като разчита на рисковия апетит на инвеститорите, който доставя капиталови потоци, за да може икономиката да получи подкрепа и да расте“*⁸.

³ www.dnes.bg. Новини. 4.10.2016.

⁴ МакКарти очертава през 1960 г. 4 P-s (Product, Place, Price, Promotion).

⁵ Пак там..., с.2.

⁶ Михайлова, Г. Деглобализацията е основният проблем през развиващите се пазари. Във в. „Капитал daily“, 22,11,2016, с. 18.

⁷ Дейвид Любин е ръководител на икономическия екип на Citygroup развиващите се пазари.

⁸ Михайлова, Г. Цит.съч.,с.18.

И още същият експерт: „...*Не съм супер развълнуван от икономическия национализъм, защото той е съпроводен със свиване на растежа*“⁹.

Улавяме и популистка стратегия (Венецуела), при която се споделя „Дай да изхарчим парите пък да видим какво ще стане“¹⁰. За съжаление тя става все по-популярна и ражда „Vox populi russk“¹¹.

Към втората група изследвания, от последните месеци на 2016 г., можем да отнесем „Глобализацията трябва да приеме нов облик и да приобщи хората“¹². В свое интервю за BloombergNews директорът на МВФ коментира сегашното състояние на глобализацията и загрижено подчертава, че

а/ е необходимо да се създаде нова рамка на глобализацията;

б/ трябва да се разработи нов начин за насърчаване на отворените пазари;

в/ е уместно да се разчита и на малки търговски сделки и да се помага на хората, които се чувстват изоставени.

В приведените акценти от виждането на Кр. Лагард улавяме желание за реформиране на битието и отношенията на глобализацията. И между другото вметва: „Определено се надявам, че не се движим към деглобализация“¹³.

В друго изследване¹⁴ улавяме вече една замисленост, породена от глобализацията, т.е., как да се компенсират губещите от нея. Авторът Гавин Дейвис¹⁵ счита, че големите губещи са индустриалните работници от развитите страни /т.е., настъпилата деиндустриализация/. Това, според нас, е вярно, но не изчерпва проблема. Работещите в малките и средните предприятия, в т.ч. от Централна и Източна Европа също са „задушавани“ от този процес. И тук вече са засегнати не само работниците, но и инженери, икономисти, конструктори, проектанти.

Предлага се система за регионално преразпределение, при която печелившите от глобализацията райони като щатите от океанското крайбрежие на САЩ насочват част от доходите си към засегнатите райони, като тези от „Американския ръждив пояс“. В този случай се изхожда от опита на ФРГ след обединяването си с ГДР.

И така почти сигурно ни очаква „избуяване“ на изследванията и публикациите в разглеждания вектор на световното развитие. Но не бива да си затваряме очите за силните страни на глобализацията през последните тридесет години. Тя раздвижи световната икономика – изгради нови заводи, създаде много работни места, диверсифицира продуктивния, ресурсния и пазарния свят! Разви и още позитиви.

Същевременно много компании загърбиха националните си икономики, започнаха да раждат безработица в тях (САЩ). Освен това притиснаха и редуцираха средната класа (САЩ, О.К. и др.), а наличието на тази класа е признак за вибрантност на бизнеса, на идентичност на национална държава, история, култура.

И очевидно са преминати границите на ефективност за националните и световна икономики в човешки аспект, като засилиха неравенството. Независимо от това дали го желаят или не, носителите на глобализиращия се свят породиха своята противоположност – деглобализацията.

Според нас тя е призвана да открие голямата разлика между доходите на тези, които работят в суперструктурата и тези, които се трудят в структурите на икономическите субекти в отделните държави и в света; да намали нарушената

⁹ Пак там.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Пакостничеството на гласа народен.

¹² <http://www.investor.bg/drugi/338/a/Lagard.....>

¹³ Пак там.

¹⁴ <http://investor.bg/analizi/91/>.

¹⁵ Гавин Дейвис работи във в. “Financial Times“.

равнопоставеност на държавите; да свие до минимум икономическата, политическата, финансовата и правна **несправедливост**.

И най-вече да се справи с **недостойната експлоатация**.

Защото, най-вече за Европа (ЕС) липсва демократичен контрол над елита (ЕК, ЕП, и т.н.), които са откъснати от хората в отделните страни на общността. И освен икономическата, налице е и политическа експлоатация на стария континент.

Формиращата се нова икономическа парадигма

През 2016 г. доразвихме тезата си за времето като фирмен актив. Днес може да се твърди, че то е и национален/държавен, и съюзнически актив. Защо? Защото динамиката и скоростта на промените е главоломна. Само до преди пет, шест години се намирахме в глобализационен унес, загубили сетива за това което се надига в световната икономика, за плочите, които се разместват под нея.

Все още са малко икономистите, които се замислят за нова парадигма, която се индикира по емпиричен път. Ние също си позволяваме да разсъждаваме върху тази материя. Сигурно тя ще се доразвива и оформя през следващите години.

Макар и плахо, ние също се опитваме да уловим, вероятно и фрагментарно определени нейни щрихи. Възможно е в бъдеще част от тях да избледнеят, а други да изпъкват с по-голяма сила и да се изпълват с обогатяващо се знание.

Без да ги групираме, уловените от нас щрихи, които се движат по линията „Концептуалност – Трансмисия – Практика“ са най-малко са следните:

А. Деглобализация.

Тя се очертава като устойчив процес. Възниква въпросът: Ще бъде ли заличена глобализацията в перспектива. Считаме, че двете явления, които са противоположни по своята същност, ще съществуват едновременно в противоборство, но и в необходим диалог, синхрон. Това е така, защото и двата процеса имат своите движещи сили, държавни и икономически носители.

В. Икономически национализъм.

В последните години тази икономическа философия се споделяше от Унгария, Полша и Руската федерация. А от 2017 г. се включеха Съединените американски щати. Тече процес връщане на производства и дейности, както констатирахме по-рано, без да се отричат класическите форми на интернационализация на стопанския живот като експорта, например. Бихме могли да твърдим, че **икономическият национализъм е функционален еквивалент на деглобализацията**.

И още, този икономически национализъм е насочен срещу елиминирането на „**ръждивите пояси**“ в отделни държави. Вглеждайки се по-дълбоко в него откриваме сериозен, фундаментален пласт, който притежава **интровертен характер**.

С. Vox populi.

Глобализацията обяви национални виждания, свързани с обикновените хора като популизъм. Стремешът към достоен живот и заплащане на труда, също бяха етикирани в негативен смисъл. И световни, и национални елити също „зачеркнаха“ хората и обявиха война на техните възжеления. Гласът на хората, обаче се намира в своя Ренесанс. И този глас започна да разбърква политическите карти.

Д. Възстановява на националната идентичност.

Глобализацията и елитите, които стояха и стоят зад нея положиха огромни усилия да „пречупят“ националната идентичност на отделните държави. Няма германци, няма унгарци, няма французи и т. н., има само граждани на ЕС, на Света.

И когато това мина границата на нормалността, нациите започнаха да „избухнат“.

Започна и връщане към религиозната идентичност на отделните европейски народи и най-вече на тези от Източна Европа, която глобализацията искаше да изтрие.

Е. Разкриване на работни места.

Американският президент Доналд Тръмп, каза за себе си, че ще бъде най-големият създател на работни места в историята. Опонентите му, които се разполагат в различни вектори, може би ще кажат: А роботите? В този смисъл бихме припомнили, че преди десетилетия в България започна изграждане на Гъвкави Автоматизирани Производствени Системи /ГАПС/, една от които беше създадена в град Стара Загора. Това промени характера на труда и на работното място, потребността от специалисти нарасна. Промени се професионалната структурата на заетите. Ето защо няма да разсъждаваме за „Бъдещето на работното място“ или за „Работното място на бъдещето“.

И понеже сме въоръжени и с перископ, ще маркираме един феномен – санкциите. Тяхното въвеждане в случая срещи Руската федерация, доведе до разкриване на работни места, най-вече, в селското стопанство, преработващата индустрия, риболов, в ИТ сектора, R & D направление и т.н. Този въпрос съдържа в себе си нюанси от тактически и стратегически характер и равнище.

Застъпниците на глобализацията днес с двата основни лидери КНР и ФРГ говорят за спирала на протекционизъм, а всъщност проблемът е работни места в собствените държави на САЩ и т.н.

Всичко това се свързва с развитието, преоформянето на една продуктивна и перспективна финансово – данъчна система.

Като имаме предвид тези, а и други възможни щрихи и направените разсъждения, по съвкупност, можем да се замислим и върху следното: Какъв ефект, какво ще бъде отражението и деглобализацията върху различните етажи на образователната система на Република България.

Брекзитът дава вече първите индикации, които все още са неизбистрени. Проповядването на икономически национализъм, префокусирането върху интравертността за сметка на екстравертността логично, макар и постепенно ще води до намаляване на български студенти в САЩ, О.К./Великобритания и Северна Ирландия/, а защо не в средносрочен и дългосрочен аспект и в страни от ЕС. По такъв начин българското висше образование ще се изправи пред сериозни предизвикателства. Ще се наложи преосмисляне на връзките между трите системи от различен ранг – население, икономика и образование.

Очевидно световното икономическо тяло, най-вече ще се преформатира и ще се върви към **future fitness**. Ще се наложи глобализацията да съжителства със своята противоположност – деглобализацията.

Дали двата противоположни процеса ще влязат в своеобразен „диалог“ или не е въпрос на бъдещето. Предполага се, търси се икономическо равновесие или позитивна асиметричност в света. Това е призивание на комплексната деглобализация.

Обобщено: на този етап либералният проект е почти изчерпан. Обратно, националният проект се ревитализира!

ЛИТЕРАТУРА

Дамянов, Ат., М. Маринова. 2016. В контекста на „икономика на споделянето“. XIII международна научна конференция „Съвременното дистанционно обучение: тенденции, политики и добри практики. МВБУ, София юни 2016, 53-59

Дамянов, Ат. 2014. Възможни ефекти при политически ходове в европейската търговия. Народостопански архив, 4: 3-14.

Дамянов, Ат. Д. Илиев и др. 2013. Международен бизнес. В. Търново, изд. Фабер.

Дамянов, Ат. 2012. Въздействие на международните различия върху българския бизнес. Икономика 21, 2: 51-72.

Дамянов, Ат. 2011. Сравнителни и проспективни разсъждения за международния бизнес. Бизнес управление, 2: 5-25.

Guptara, P. 2012. Deglobalisation and its impacts. www.slideshare.net

Yourdictionary. Deglobalisation. www.yordictionary.com

ОБРАЗОВАНИЕТО НИКОГА НЕ ИЗЛИЗА ОТ МОДА

Проф. д-р Ванче Бойков

Международно висше бизнес училище, Ботевград

Проф. д-р Надежда Стойкович

Университет в Ниш, Електронен факултет

Д-р Дарян Бойков

Международно висше бизнес училище, Ботевград

EDUCATION NEVER GOES OUT OF STYLE

Prof. Vanche Boikov, PhD

International Business School, Botevgrad

Prof. Nadejda Stoikovich, PhD

Nish University

Daryan Boikov, PhD

International Business School, Botevgrad

*Визия без действие е мечта,
действие без визия е кошмар*

ABSTRACT: Acquisition of knowledge may be reviewed differently in dependence of the way of learning and management of learning process - regular, part time or distance learning, of age, organization of social life, social climate in the group, of characteristics of the subjects and the content, of implementation of the methods, techniques and technologies. Education can take place in official and unofficial environment, it can be formal, informal and iformal, but the most important institution still remains the school. Transfer of knowledge can't be reduced to external and mechanical "transposition" of knowledge, skills and habits.

KEY WORDS: education, school, knowledge, social life, style.

Образованието е процес на личностни промени в желана посока, чрез приемане на различни съдържания в зависимост от възрастта и нуждите на отделния човек. Всеки опит, който има формиращо влияние върху начина на човешкото мислене може да се счита за образователен. Образованието, освен образователно включва и възпитателно съдържание и за това днес, все по-често се използва определението *едукаци (eduction)*. Образованието и възпитанието са координирани термини, свързани помежду си.

Образованието в най-широкия смисъл на думата включва три процеса:

- процес на придобиване на знания, умения и навици (в концепцията на образованието);
- процес на развитие на физическа и интелектуална сила и способности;
- процес на обогатяване и изграждане на положителни личностни характеристики, формиране на убеждения, възгледи и методи.

Образованието може да се провежда в официална и неофициална среда, може да бъде формално, неформално или информално, но най-важната институция си остава училището. Школото не може да бъде единствения източник на знанията, защото от общата система на научни знания за преподаване и учене подбира „съществените“ неща, които според преценка на специалистите в зависимост на общественото устройство на страната ще бъдат необходими на съвременния образован човек, независимо от това какво ще работи в бъдеще.

Исторически образованието води началото си от праисторията, когато по-възрастните са предавали знания и умения на по-младите, от едно поколение на друго. По това време, през трети век пр. н.е. Платон основава академия в Атина, а в Египет е

построена голямата Александрийска библиотека. Грамотността в Европа се дължи и на Римската империя, а азиатската - на Конфуций. През ранното средновековие Католическата църква е единственият източник на образованието на Стария континент, докато в Близкия изток процъфтяват ислямските науки и математиката. Новият век е времето на просвещението, особено след като Гутенберг изобретил печатарската преса и разкрил светска образователна перспектива.

В края на 18-ти и средата на 19-ти век е била широко разпространена теорията на формалното образование. Представители на тази теория смятат, че основната задача на училището е да развива познавателни способности и формира мнения. Поради това, не е необходимо да се настоява за степента на знанията, понеже учащите се така или иначе не могат да поемат всичко, което ще им трябва в живота. Трябва също да се има предвид, че знанията се увеличават бързо, след това остаряват и в крайна сметка се стига до отхвърляне. Онова, което днес изглежда като неопровержима истина, утре може да бъде опровергано с нови открития. Ето защо, представители на тази теория смятат, че на учениците трябва да се дават образователни материали и пособия за да развиват и да упражняват своите умствени способности. Не са важни само знанията и техният обхват, но влиянието, което знанията имат за развитие и увеличаване на способността на ума.

По време на капитализма все повече се повишават изискванията по отношение на осигуряване на необходими, практични и полезни знания. Започва да се прокарва път и все повече да се развива теорията на материалното образование. Като основен критерий при избора на учебния материал се подчертава приемането на специални знания, приложими в живота. Настоява се за разширяването на обхвата на знанията.

Образованието е един динамичен процес, който в съвременните общества се провежда в три основни форми: формално, неформално и информално.

Формалното образование се определя като институционално образование, като процес, който се случва в рамките на ясно определена правна система и с краен резултат - придобиване на специфични знания и умения.

В повечето страни в света формалното образование се провежда в етапи – предучилищно, основно, средно, висше и образование за възрастни. Предучилищното образование обхваща деца от една до пет години, обикновено в детски градини, а може да се провежда и в училища. Формалното основно образование най-често започва около шест-седемгодишна възраст и продължава седем, осем или девет години. В повечето страни основното образование е задължително¹. Средното образование представлява преход между основното и висшето образование, но не е задължително. То е с продължителност три или четири години. Получава се обикновено в гимназии или средни общообразователни училища². Висшето образование не е задължително. Получава се в университетите или колежаите, а завършилите получават диплома според Болонската декларация – бакалавър, магистър или доктор. Образованието за възрастни стъпва на „сцената“ веднага след приключването на формалното образование. Включва различни форми на обучение или подобряване на професионалната квалификация. За

¹Финландия е първата страна която въвежда учебна програма, в която няма предмети, а само проекти. На училищата е позволена нова учебна програма с намалено съдържание на предмети. Новата програма за основно образование се фокусира върху радостта при обучението. Учебната програмата е основана на „положителни емоционални преживявания, и творческа дейност“.

²Според последното преброяване на населението в Сърбия (2011) почти 14 процента от населението по-стари от 15 години не са завършили начално училище, а около 20 на сто нямат диплома за средно образование. Подобна е ситуацията и в ЕС. Малко повече от 20 на сто от възрастното население, или 64 милиона граждани на ЕС, нямат средно образование.

придобиване на знания при образованието за възрастни, най-удачно е дистанционното обучение³.

Образованието играе важна роля в националните икономики на страните. Ето защо, държавите упражняват влияние върху образованието чрез създаване на образователни политики чрез:

- определяне на учебната програма;
- утвърждаване на образователни мрежи, видове и степени на образование;
- финансиране на образованието чрез предоставяне на технически, просторни и материалните условия за осъществяване на учебния процес;
- подбор на учители и проверка на процеса на образование;
- избор на представители на властта на всички нива, които чрез различни закони и подзаконови нормативни актове са отговорни за прилагането на образователната политика, от министъра на просветата на директорите на образователните институции.

Образованието много повече от всяка друга област изисква да се разглежда в дългосрочен план, за период от най-малко 20 години. Вземашите решенията пренебрегват това и поради липса на средства оправдават ангажираността си към образованието. Но ако днес не се занимаваме с образование, последиците ще се почувстват по-късно. Вложенията в образованието са инвестиция, а не разход. Основният проблем е, че няма ясно съзнание, че то е инструмент на развитието на човешкия капитал и то не само като бъдещи служители, но и като бъдещи граждани на едно модерно общество. Целта на образованието в условията на демокрация трябва да бъде автономията на личността, онзи аспект на зрелостта, който е предположението или вътъка на политическата свобода, в който всички по определен начин участват във взимането на решения⁴.

Ключов елемент в образованието са реформите. Реформите в образованието в ЕС, но и в другите страни, които минаха към Болонската система въведоха значителни промени в законодателството, но тези промени на практика са бавни, нефункционални⁵. Учебните програми все още са в „опакровки“, училищата нямат активно отношение, въпреки че те са субектите, които трябва да следят потребностите от обучението в средата, в която работят. Образователните реформи подразбират децентрализацията в управлението на някои сфери от образователната система. Този процес включва прехвърляне на училищно ниво на определени компетенции, изискващи по-висока степен на сътрудничество на равнището на колектива, както и сътрудничеството между училището, местното самоуправление и бизнеса.

Промяна означава, че училището може да използва автономията, която му е дадена, но не е свикнало с това. В образователната система на Сърбия, на пример, под автономия на училището се подразбира правото да прави статута, образователната

³Всички страни от ЕС са си поставили цели, колкото от възрастните трябва да бъдат включени в образованието. Целта на повечето страни е, около 15% от възрастното население се бъде включено с образование. Най-висока степен на образованието на възрастното население е при скандинавските страни, а най-ниското ниво на образование в страните от Южна Европа.

⁴Бабич, Й. 1997 стр. 28.

⁵ Все по-голям брой студенти, които преписват на изпити се възползват от силните устройства като телефони, смарт часовници или скрити слушалки. Само през миналата година във Великобритания са открити 210 студенти, които използвали скрити устройства за пренаписване. В един южен град в Китай са решили да сложат край на пренаписване на изпити като са започнали да наблюдават студентите по време на изпитите с много тихи дронове. Тези устройства се въртят на 360 градуса и следят ситуацията в целия амфитеатър, а откриват и най-малките "буби" в ушите.

програма, годишния план на работа, да приема правила за поведение, план за професионално обучение, избиране на представители на работниците и служителите в органите на управлението и професионалните органи, уреждане на вътрешната организация, начина на сътрудничество с институциите. (ЗОСОВ, 2009/2011, член 41).

Реформите във висшето образование са по-различни. Учените, които следят процеса се обединяват около мнението, че Болонската система, въпреки че е била необходима, е превърнала университетите в места, където студентите получават само дипломи. В документите на ЮНЕСКО и Съвета на Европа се отбелязва, че университетите държат само на образователната си роля. Болоня по някакъв начин стесни висшето образование до роля, която е основна, научно изследвателска, но пренебрегва отговорността на университета към обществото като цяло. Университетът не поема ролята за развитие на обществото като цяло, не образова „академичният“ гражданин, който да бъде от решаващо значение за света. „Ценностната излиза на преден план в периоди на дълбоки преобразувания. Те засягат жизнените интереси на народите по света, благополучието, естетствените права и свободи на личността. Преобладаващото мнение на мнозинството е, че днес се намираме не само в състояние на икономическа, социално-политическа и духовна криза, а по-скоро – на дълбока морална криза. Актуалността на тази проблематика не подлежи на съмнение, защото безспорен е фактът, че без моралните ценности се губи смисълът на човешкия живот, на предназначението на човека в битието”⁶.

Съвременната образователна система не е свързана с налагането на философски, идеологически, религиозни или други основания, изборът се дава на държавите-членки на ЮНЕСКО. „Всяка ценностна система представлява скала, в която обектите се подреждат в определена йерархия. Скалата на предпочитанията в различните времена за различните групи или отделните индивиди не е една и съща. Тези предпочитания се определят от историческата традиция, от личната нагласа, от културното равнище и насочеността на културната нагласа, от възпитанието на хората и пр.”⁷.

Концепцията за учене през целия живот придобива все по-голямо значение. Образованието на възрастните вече не се разглежда само като функционална грамотност на възрастните, а като много по-широка парадигма, която обхваща обучение на всички възрастови групи. ЕРАL е названието на европейска платформа предназначена за образование на възрастните в Европа. Тя е основана през 2014 г. от Европейската комисия в рамките на програма „Еразъм плус“ като подкрепа на сътрудничеството в областта на образованието, обучението на младежите и спорта. Платформата дава възможност на индивидите и институциите, ангажирани с образованието за възрастни да се информират за събитията, споделят ресурси и най-добри практики чрез участие в дискуссионни групи.

Ако се има в предвид, че цифровата грамотност и компетентност вече не са въпрос на избор, а необходими умения в днешния свят, ясно е, че нещата трябва да се променят и в образователната система. Цифровата грамотност е най-привлекателната страна на най-новата информационна грамотност в цифрова среда. Това е информационна грамотност, която се прилага за цифрови източници и форми на съвременната култура. Обхваща високо ниво на дигиталната култура, която включва приемане и използване на комуникационни знания и умения в цифровите общества.

Неформалното образование се осъществява извън формалната образователна система, като допълнение към формалното образование и включва голямо разнообразие от програми за обучение. Ориентирано е към извънкласните нужди на възрастните, децата, след училищни дейности и свободно време. Неформалното образование не е

⁶ Тахитов, М. 2014 стр. 228.

⁷ Тахитов, М. пак там

нещо, което е възникнало спонтанно, но има дълга и колоритна история. Появява се през деветнадесети век във Великобритания, по-късно се разширява в Германия, Дания, САЩ, Австрия, Франция, Русия и играе все по-важна роля в обществото.

Неформалното образование може да се определи като всяко образование, което не е формално, а формално като всяко институционално образование. ЮНЕСКО през 1972 г. определя неформалното образование като организирана обучителна дейност извън системата на формалното, която има за цел да задоволи нуждите на клиента, както и учебни цели.

Неформалното образование е предназначено за различни групи от населението, от тинейджъри до възрастни, и е все по-търсено и ценено в съвременния свят, където се превръща в решаващ фактор за постигане на успех и конкурентно предимство на пазара на труда.

Целите на неформалното образование са: да се повиши общото ниво на знанията; да се повиши нивото на знания на специално - избрани целеви групи, например, интеркултурно образование и образованието за правата на човека; да се развие критично мислене и др.

Една от основните задачи на неформалното образование е осигуряване на подходящи програми, които ще покрият целия живот на всеки човек поотделно. Според Кулич и Деспотович основните задачи на неформалното образование са:

- осигуряване на образование на тези, за които образованието не е реалистична алтернатива;
- предоставяне на нови умения и нагласи, подходящи за бедното население в селските райони;
- избягване на културни бариери при използването на ефективността на училището;
- използване на ограничени образователни ресурси;
- модернизиране на актуалната образователна система⁸.

По принцип неформалното образование се практикува от много младежки организации като: доброволно; достъпно е за всеки (в идеалния случай); организиран процес с образователни цели; ориентирано към самите участници; предлага научни умения за живота и подготовка за активно гражданство; основава се на индивидуално и колективното учене с колективен подход; има цялостен подход ориентиран към процесите; обосновано на опит и действия и започва от нуждите на участниците.

Информалното образование включва различни форми на придобиване на знания и умения, които съдържат спонтанни форми на обучение, т.е. спонтанни форми на предаване на знания, нагласи, умения.

Изследванията показват, че нивото на развитие и диференциация на неформалното и информалното обучение е право пропорционално на степента на развитие на обществото. Важно да се отбележи, че тези системи предоставят възможността за противоречия в концепцията за образованието, особено на нивото общо/професионално, предлагат рационален вариант за тяхното преодоляване. Никой не може да отрече, че основните знания, или знанията и уменията, които традиционно се класифицират в корпуса на общото образование (например разговор на чужд език) в условията на голяма мобилност на пазара на труда са задължителни, но формалната образователна система и в идеални условия не може самостоятелно да ги обезпечи. От друга страна, постоянните промени в областта на професионалните действия изискват непрекъснати програми за усъвършенстване на работната сила.

⁸ Кулич/Деспотович, 2005 стр. 118.

Всичките три форми на образователните дейности заедно формират хомогенна единица, известна като концепция за обучение през целия живот (англ. *Long Life Learning*). понятие LLL (инж. Учене през целия живот).

В съвременната дидактика се смята, че в общото образование еднаква важност имат както системното развитие на интелектуалните способности, така и теоретичните и практически знания.

Целта на Европа е да обедини народите си в мощна Европейска общност на нациите, да повиши тяхното взаимно разбирателство, сътрудничество и уважение, да укрепи техните взаимни връзки и отношения във всички области (икономически, културни, политически, научни, медицински, екологични, технологични, производствени и т.н.), да намали взаимните напрежения, възможни конфликти, опции за военни и решения, да повиши зачитането на човешките права, демократичните ценности, правните норми, задължения, съдебни решения, да даде възможност за по-лесно договаряне и изнамиране на общи интереси в сферата на икономиката, политиката, екологията и културата, да се запази културата, културните обичаи, традицията, историята и дори различията на своите членове, да интегрира хората с различни традиции, обичаи, политически убеждения, различни вярвания, нация, религия и език, както и да децентрализира и демократизира системата на образование на своите членове и, да разработи *европейско измерение* на образованието, т.е. да създаде *европейска идентичност*.

Заклучение

Образованието е един от основните стълбове, върху които се крепи всяка общност. Истинското образование има голяма мотивираща сила и въздействие върху човешкото поведение и представяне.

Формалното, неформалното и информалното образование се допълват взаимно и съвместно засилват елементите на един процес за обучение през целия живот.

Между формалното и неформалното образование има определени разлики като: неформалното образование е доброволно, няма задължителен характер като школото,

- преподавателите в неформалното образование трябва да положат повече усилия и да насърчат интереса на участниците, в неформалното образование съществува по-близки отношения между преподавателите и участниците, което улеснява комуникацията,
- методологията е приемлива и приложима и други.

Експертите смятат, че днешното образование е по-концентрирано върху социалния инженеринг, отколкото на самото образование. Те предлагат седем начина, които биха се отразили положително на образователния процес като цяло.

Поставяне на предметите в сърцето на учебната програма.

Училищните предмети са тези, които осигуряват най-добрия достъп до знанието, основано на консенсус на академични дисциплини, отколкото на произволни капризи на учителите. Настоява се обучаващите да се запознаят с основите на учебната програма.

Образование да не се свежда до "умения за учене" и "цели на обучение".

Образованието е по-различно от обучения и тренировки и ако се въвеждат цели на обучението, то това означава, че образованието има и край, което не трябва да бъде случаят с образованието, тъй като познанията винаги трябва да се допълват.

Винаги повтаряйте основата.

Образованието е нещо, което трябва да ценим за себе си, а не за други цели. Почти всеки учител и треньор смята, че целта на образованието е да насърчава социалната справедливост, която възплащава и изразява погледа към обикновените хора, като към "уязвими жертви" или "бедни". Но ако децата и младежите се образуват правилно, те ще

се научат да мислят за себе си, отколкото да бъдат поучавани - което и всъщност е значението на "образование за социална справедливост".

Образование за всички.

Всички деца трябва да бъдат образовани и да имат право на това. Днес се смята, че някои деца не са достатъчно подготвени, за да следват определени предмети като математика, физика или езици. Или, че някои не могат да постигнат високо ниво на образование.

Отървете се от манията с педагогика.

Педагогиката е не само претенциозен термин за „предаване / обучение“, а така на образованието базирано на предмети, тъй като се опитва да се замени с дейност, която насърчава критичното отразяване на вярванията на обучаващите се и тяхното знание.

Доверие в лекциите на преподавателите.

Необходима е необходимостта самите учители да бъдат уверени в своите способности, докато предават определен предмет.

Истински учители.

Необходими са учители, които ще бъдат посветени на създаване визия сред обучаващите се за придобиване на знания. Тяхната отговорност е голяма и благородна и тези стойности, ако са разрушени, трябва отново да се изградят.

Образованието само по себе си е налагало създаване на нови социални класи, които в областта на професионалната си работа са засегнали в значителна степен модерните обществени процеси.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамовић З. (2013): *Образовање у токовима друштва знања*, Завод за уџбенике, Београд

Базић, Ј. (2012): *Друштвени аспекти образовања*, Институт за политичке студије, Београд и Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић

Бойков, В. (2010): *Образованието и медиите на българите в Сърбия*, ФБГ, София.

Бойков, В. (2010): *Читанките в сръбската и българската образователна система*, Издателски консорциум „Кота“, София.

Kulić, R. / Despotović, M. (2005.) *Uvod u andragogiju*. Zenica: Dom štampe Zenica.

Тахиров, М. (2014) Аксиологическата криза в условията на глобалната криза // Нови информационни технологии в образователния процес. София.

ENGLISH AS A LINGUA FRANCA OF CONTEMPORARY BUSINESS WORLD

Prof. Nadežda Stojković, PhD

Faculty of Electronic Engineering, University of Niš, Serbia

Prof. Vanche Boykov, PhD

International Business School, Botevgrad

Daryan Boykov, PhD

International Business School, Botevgrad

ABSTRACT: *This paper has a twofold focus. First, it argues for the acknowledging (neutrally, without advocating) the fact that among the adult speakers of English as a foreign language, beginning with students population further on with age, the 'form' of English that is most widely used and needed is English for Specific Purposes (ESP). The emergence and spread of ESP, the knowledge domain language, means ultimate prominence of practical, science or profession specific aims and outcomes of language learning so as to meet the situational, precisely defined content area. The second main argument of this paper is that paradoxically enough, this is not yet obvious only due to the minute segmentation and in-depth material design required in ESP. Such material is needed for enhancing the work performance of the students in their targeted professional/scientific areas. However, it is not profitable enough for publishing houses to deal with ESP in the truly needed manner. This has for its consequence straining efforts on the part of ESP practitioners to design the appropriate material in terms of both quality and quantity. The paper will elaborate and illustrate both moves.*

KEY WORDS: *English for Specific Purposes, lingua franca, professional domain language, material design*

WHAT IS LINGUA FRANCA?

Lingua franca is a functional term for a second language¹ for communication among groups otherwise having different native languages². It is also known as a bridge language, trade language, or vehicular language. The etymology of the term, the use and its history are well known and are beyond the focus of the paper. The phenomenon of lingua franca has long been known throughout history. A language would serve as a mediatory communication channel for the purposes of trade, diplomacy, exchange of information. Actually, it can well be said, that the phenomenon has existed ever since the appearance of the diversity of languages, of the 'Babylonian curse' (Steiner 1975).

History has recorded various languages serving this purpose, Akkadian, Arameic, Latin, Greek, that famous 'Frankish language' or the 'Bastard Spanish'³ that branded the term. Today, a number of languages serve as lingua franca in various parts of the world, so besides English there are Arabic, Chinese, Russian, Spanish, Swahili, and others (pidgins and creoles also serve this purpose). There are also examples when a lingua franca is used as a national language, e.g. Urdu in Pakistan.

An important aspect of this is that each lingua franca always undergoes substantial changes reflected in all its strata (phonetics, morphology, lexis, sentence structure, ...) due to the influences brought in by the speakers of other national languages who use it. Because of this interaction, lingua franca is inseparable from the phenomenon of language contact, which

¹ [Intro Sociolinguistics](http://privatewww.essex.ac.uk/~patrickp/Courses/PCs/IntroPidginsCreoles.htm) - *Pidgin and Creole Languages: Origins and Relationships* - Notes for LG102, - University of Essex, Prof. Peter L. Patrick - Week 11, Autumn term.

<http://privatewww.essex.ac.uk/~patrickp/Courses/PCs/IntroPidginsCreoles.htm>

Retrieved January, 26th, 2015

² Viacheslav A. Chirikba, "The problem of the Caucasian Sprachbund" in Pieter Muysken, ed., *From Linguistic Areas to Areal Linguistics*, 2008, p. 31. [ISBN 90-272-3100-1](https://doi.org/10.1017/S0022268908000000)

³ [Douglas Harper Etymology Dictionary \(2001\)](https://doi.org/10.1017/S0022268908000000)

tells of language change of various kinds: vocabulary borrowing, language shift, strata influence, creation of new languages, mutual and non-mutual influence, and significantly enough – linguistic hegemony.

The second half of the 20th century saw the rise of English as a lingua franca (Crystal 2003). At the same time diverse social and linguistic theoretical strands started dwelling upon the phenomenon of English. Unlike in previous ages, with previous vehicular languages, we are now having acute language awareness. The 20th century saw not only the rise of English as a lingua franca, but the critical theory of the late decades and early 21st century has witnessed a proliferation of discussions of a pro et contra type. The arguments range from asking the basic question, whether it is English that is lingua franca since it is not the language used by the largest number of people (taking into consideration Chinese or Spanish), to questions related to very serious issues of the impact of English onto other national languages, linguisticism (Davis 1996), linguistic hegemony (Phillipson 1992, Phillipson 2000, Holborow 1999, Pennycook 1998, Pennycook 2006, Sontag 2003), ensuing questions of possible new forms of identity (Pavlenko & Blackledge, eds. 2004).

At the end of this chapter three issues stand out for further observation:

There has always been a lingua franca.

Lingua franca serves trade, diplomacy, exchange of information.

It is not a ‘pure’ national language, but becomes a mixture of influences on the part of speakers of different nationalities using it.

ENGLISH AS THE LINGUA FRANCA OF TODAY – MAJOR ISSUES

There is a debate going on for decades about whether it is English that is the lingua franca, the real question being whether it is hegemonic in nature. However, here we will not elaborate on this question, but acknowledge that English in truth is a lingua franca, whether the most dominant or not. We shall focus on its most relevant characteristics required for the question form thesis we put forward – whether it is English for Specific Purposes (ESP) that is the true lingua franca.

According to the Vienna Oxford International Corpus of English [VOICE]⁴, English as a lingua franca (ELF) is the use of the [English language](https://www.univie.ac.at/voice/) “as a common means of communication for speakers of different first languages”. What makes English stand out among all the present and past languages that served this purpose is its almost unlimited functional use and geographical presence. At this point a clear delineation needs to be made between English as a lingua franca (ELF) and English as a foreign language (EFL). The first is focused on *functional use of language in intercultural communication, rather at the expense of formalities of the native-speaker norms* (Hülmbauer, Cornelia et al. 2008). This means that what matters most in using English as a bridge language is to get the meaning across regardless of the grammatical, phonetic, or any other correctness (Cogo 2008, Cogo and Dewey 2006). While due to all this ELF is prone to being *highly hybrid*, English as a foreign language is devoted to meeting native speaker language norms to as high degree as possible. Yet, ELF is focused on *functional use of language in intercultural communication, rather at the expense of formalities of the native-speaker norms* (Hülmbauer, Cornelia et al. 2008). This means that what matters most in using English as a bridge language is to get the meaning across regardless of the grammatical, phonetic, or any other correctness (Cogo 2008, Cogo and Dewey 2006). While due to all this ELF is prone to being *highly hybrid*, dedicated to achieving intelligibility, the most effective communication with speakers of other linguistic backgrounds.

This last issue further invokes argumentation which makes ELF problematic and detrimental to other national languages, but perhaps surprisingly, to English language itself.

⁴ <https://www.univie.ac.at/voice/>

The preferred and striven for intelligibility of ELF to the expense of correctness may pose a comprehensiveness issue for speakers whose mother tongue is English. Closely related to this is the notion of 'correctness' or the 'ownership' of English. If English is the global bridge language, then the natives of English form the minority of interlocutors. The speakers of ELF are users of English in their own right, meaning that there are no impositions other than successful exchange of information, forcing them to adhere to the native speakers' norms of English (Björkman 2008, Adolphs 2005).

This situation paves the way for the related phenomenon termed International English, also known as Global English, World English(es) – referring to the array of varieties of English spoken throughout the world, Common English, Globish, (McCrum 2006). It is a movement towards an international standard for English language as a conglomerate of numerous national dialects that influence the English spoken by the worldwide community (Spichtinger 2000).

Yet another relevant issue associated and much disputed is the one regarding the 'neutrality' of ELF. The open questions range from linguistics (Hülmbauer 2007), identity (including online influences) (Spichtinger 2000), to inherent ideology (Stojković, Živković 2013), the interactants bring into or take from ELF. All these questions – linguistic and identity changes, possible impact of ideology, are interrelated, mutually dependent and inseparable. For the purpose of further elaboration of our initial thesis, we will deal with the issue of ideology a bit more at this point. The ideology that is spread through the use of ELF is the concept of 'performativity' that Lyotard (1984) so strongly criticized in the *Postmodern Condition*.

OR IS ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES THE LINGUA FRANCA OF TODAY?

With the adult learners of English as a Foreign Language, starting from faculties onwards (in whatever circumstances - to include employed professionals in need of further training or retraining, specialization, etc.), General English courses are most often than not out of place. English language has already gained the status of a second language, and not a foreign one (Quirk 1981). The reason for this situation is that English language is taught worldwide starting with elementary school. When students reach university or afterwards they already possess a significant and adequate knowledge of General English. At that stage, what they do need, and what has not been taught in their previous education is English they need for their profession or academic research. This has led to a rapid growth in English courses aimed at specific disciplines instead of General English courses. These are English for Specific Purposes courses which are not limited at any certain age group. The term specific stands for the specialized aim the teaching/learning is undertaken. This specialized aim refers to the purpose for which learners learn a language, not the nature of the language they learn (Mackay & Mountford 1978).

The reasons why adult population, beginning with students at universities, learns English language are the requirements of their profession. That implies all the characteristics of the 'globalized nature' of most of business and scientific research strands. There are linguistic abilities that are crucial for business and scientific communication in this setting. The first ability required in order to successfully communicate in an occupational setting is the ability to use the particular jargon characteristic of that specific occupational context. The second is the ability to use a more generalized set of academic skills, such as conducting research and responding to memoranda. The third is the ability to use the language of everyday informal talk to communicate effectively, regardless of occupational context (Stojković 2005). It is obvious that the first two directly relate to the area of ESP, proving that ESP needed instruction prevails. Therefore, ESP has a recognizable, and the author claims, undeniable role in the performative education that aims towards efficiency, skills and function (Stojković, Živković 2013). Because of that, ESP training is devoted to creating linguistic simulations in terms of language content and the required language skills for the specific professional situation. In other words,

communicative simulation tasks are always purpose related. In this act of creating the conventions of reality, by embodying performativity theory, English for Specific Purposes can be seen as a tool that enhances skills and knowledge attained for both professional development and career advancement to comply with the needs of the global economy.

ESP CONTENT DESIGN – MAJOR ISSUES

In hope we have established that the current situation regarding the scope of the need for and the presence of ESP prevails over General English, and before attempting to speak of the perspectives of this situation, a huge paradox related to ESP needs to be presented.

English for Specific Purposes is the most performativity oriented form of ELT. As we tried to prove, it is the most present and needed form of ELT among the adult population. Yet, we need to stress here another of its major characteristics – minute segmentation as a consequence of its basic premises – the content design according to the specific need of a student/students. Some of the most outstanding characteristics of ESP are: a thorough needs analysis of the student(s), the design of content material so as to simulate the target professional/academic situation, and finally, that an ESP course is tailored specifically for usually a small group of students. The first characteristic implies making a selection of linguistic traits in terms of specific lexis, semantic structures, morphology, and the like, that are most present in the targeted professional jargon. The latter results from the fact that there is usually no ready-made teaching/learning material that can be used for a group of students whose needs may be unique. For example, if dealing with a group of employees from a company which specializes in maintenance of the latest medical equipment, the ESP lecturer will have to first themselves explore the linguistic material of manuals, instructions for mounting, maintenance and operation, warranties of that equipment, and based on that create the teaching and practice material. This example also illustrates the most frequent situation with ESP learners who come in small groups with their own, specific needs, sometimes, even up to the point of being idiosyncratic. This is also the case with university students, for whom the courses need to be tailored according to the exact profile of the faculty that is their major.

Although ESP is the most widely needed form of adult ELT worldwide (as we hope we have adequately argued for), due to this very specific situation regarding the design of teaching/learning materials aimed for a highly limited target audience, publishing houses have little if any interest in publishing ESP material other than very general, introductory, the one that can be subsumed under the category of general scientific education, and that as such, therefore cannot be used in real ESP teaching environment.

This leaves the lecturers of ESP (and we claim it to be one of the most demanding form of ELT) completely on their own as regards the development of teaching material and teaching units. The lecturers need to rely on the information on the subject gained from colleagues whose major it is. The absence of ready-made, published material, today more than ever, justifies all the basic premises of ESP. Dudley-Evans and St John (1998) identified five key roles of ESP practitioners, those being: teacher, course designer and material provider, collaborator, researcher, evaluator. Along the same line, Nunan (1987) elaborated on the ESP lecturer as a curriculum designer of content language acquisition.

Tentative perspective of this situation is that for long to come ESP will not admittedly become the main stream of adult ELT precisely because publishing houses will not acknowledge this phenomenon as ESP goes against the grain when it comes to the number of textbook copies sold. Yet, ESP will only become ever more present as a response to the ever growing demands of the worldwide economics and science. This, in turn, means that the need for ESP material will only grow to an unprecedented scale. At present, there are numerous websites that serve as collections of ESP material. In accordance with the difficult and pressing situation ESP practitioners are faced when designing the material, those websites are open,

their main purpose being to share the collected and accumulated material. The author is of the opinion that as a result of primarily this situation, ESP material repositories will shift from the traditional hard copy textbooks onto virtual, online platforms, hopefully of the open kind.

LITERATURE:

Adolphs, Svenja. 2005. "‘I don’t think I should learn all this.’ – A Longitudinal View of Attitudes Towards ‘Native Speaker’ English". In: Gnutzmann, Claus; Intemann, Frauke. (eds.) *The Globalisation of English and the English language classroom*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 118-131

Björkman, Beyza. 2008. "‘So where we are?’ Spoken lingua franca English at a technical university in Sweden." *English Today* 94 (2), 35-41.

Cogo, Alessia and Dewey, Martin. 2006. "Efficiency in ELF communication. From pragmatic motives to lexico-grammatical innovation." *Nordic Journal of English Studies*. <http://gupea.ub.gu.se/handle/2077/3148>

Cogo, Alessia. 2008. "English as a Lingua Franca. Form follows function." *English Today* 95 (3), 58-61.

Crystal, David. 2003. *English as a Global Language*. 2nd ed., Cambridge University Press.

Davies, Alan. 1996. *Review Article: ironising the Myth of Linguicism*. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*. 17/6: 485-596.

Douglas Harper Etymology Dictionary <http://www.etymonline.com/index.php>

Dudley-Evans, Tony, & St John, Maggie. 1998. *Developments in ESP: A multi-disciplinary approach*. Cambridge: Cambridge University Press.

Holborow, Marnie. 1999. *Politics of English*. Sage Publications.

Hülmbauer, Cornelia et al. 2008 "Introducing English as a lingua franca (ELF): Precursor and partner in intercultural communication." *Synergies Europe* 3, 25-36. p.27 <http://ressources-cla.univ-fcomte.fr/gerflint/Europe3/hulmbauer.pdf>

Hülmbauer, Cornelia. 2007. "‘You moved, aren’t?’ The relationship between lexicogrammatical correctness and communicative effectiveness in English as a lingua franca." *Views* 16: 2, 3-36. http://anglistik.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/dep_anglist/weitere_Uploads/Views/Views_0702.pdf

[Intro Sociolinguistics- Pidgin and Creole Languages: Origins and Relationships](#) - Notes for LG102, - University of Essex, Prof. Peter L. Patrick - Week 11, Autumn term.

Liotard, Jean Francois. 1994. *The Postmodern Condition: a report on knowledge*. Geoff Bennington and Brian Massumi (trans.), Minneapolis: University of Minnesota Press.

MacKay, Ronald, Mountford Alan. 1978. *English for Specific Purposes: A Case Study Approach*. Longman.

McCrum, Robert. "‘So, What’s This Globish Revolution?’". *The Observer*, Sunday 3 December 2006. <http://www.theguardian.com/theobserver/2006/dec/03/features.review37>

Nadežda Stojković, Slađana Živković. 2013. "The Impact of English for Specific Purposes in the Age of Globalization". In *Building Cultural Bridges in Education*. Ed. Nataša Bakić-Mirić and Davronzhon Erkinovich Gaipov. Cambridge: Cambridge University Press. p. 77 – 85.

Nunan, David. 1987. *The teacher as curriculum developer: An investigation of curriculum processes within the Adult Migrant Education Program*. South Australia: National Curriculum Resource Centre.

Pavlenko, Aneta, Blackledge, Adrian [ed.] 2004. *Negotiations of Identity*. Multilingual matters LTD.

Pennycook, Alastair. 1998. *English and the Discourses of Colonialism*. Routledge.

- Pennycook, Alastair. 2006. *Global Englishes and Transcultural Flows*. Routledge.
- Phillipson, Robert [ed.] 2000. *Rights to Language*. Lawrence Erlbaum Associates.
- Phillipson, Robert, 1992. *Linguistic Imperialism*. Oxford University Press.
- Quirk, Randolph. 1981. "International Communication and the Concept of Nuclear English", in: Smith, Larry E. (ed.), *English for Cross-Cultural Communication*, 151–165, London: Macmillan, and Stein, Gabriele. 1979. "Nuclear English: Reflections on the Structure of Its Vocabulary", *Poetica* (Tokyo) 10: 64–76.
- Sonntag, Selma. 2003. *The Local Politics of Global English*. Lexington Books.
- Spichtinger, Daniel. 2000. *The Spread of English and its Appropriation*. University of Vienna, Vienna.
- Steiner, George. 1975. *After Babel, Aspects of Language and Translation*. Oxford University Press.
- Stojković, Nadežda. 2005. *Written and Spoken Communications in English for Science and Technology*. Faculty of Electronic Engineering. University of Niš.
- Viacheslav A. Chirikba. 2008. "The problem of the Caucasian Sprachbund" in Pieter Muysken, ed., *From Linguistic Areas to Areal Linguistics*. p. 31.
- Vienna Oxford International Corpus of English [VOICE] <https://www.univie.ac.at/voice/>

БЪЛГАРСКОТО ИКОНОМИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО И ИДЕИТЕ ЗА ПРОФЕСИОНАЛНОТО ОБРАЗОВАНИЕ В БЪЛГАРИЯ В КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX В.

Доц. д-р Маргарита Маринова

Международно висше бизнес училище, Ботевград

THE BULGARIAN ECONOMIC SOCIETY AND THE IDEAS FOR PROFESSIONAL EDUCATION IN BULGARIA AT THE END OF THE XIX AND THE EARLY OF XX CENTURY

Assoc. Prof. Margarita Marinova, PhD

International Business School, Botevgrad

ABSTRACT: *In Bulgaria, from the Liberation to the Wars (1912-1918), one of the most discussed issues of educational policy is the relationship between general and vocational education. In this study the attitude of the most authoritative economic scientific organization - the Bulgarian Economic Society (BID) to the ideas for building the vocational education is followed. It comes to the conclusion that the economic intelligentsia - scholars and practitioners around BID, bind vocational education to the specific needs of economic development and are against its own tolerance at the expense of curbing general education.*

KEY WORDS: *vocational education, Bulgarian Economic Society, vocational education laws, bulgarian educational system, vocational schools*

Изграждането на образователната система в България след Освобождението от османско владичество е сред основните модернизационни задачи, които стоят пред младата държава. Вековната изостаналост и желанието за по-бързото икономическо и културно приобщаване към европейския свят увеличават ролята и значението на образованието, което още в зората на прехода към новото време се възприема в Европа като условие за прогрес и същевременно негов двигател [Прешленова, Р. 2008: 16-17]. След 1878 г. българското образование трябва да изпълни две важни функции – да възпитава ценности за доизграждане и укрепване на националната идентичност и да осигурява знания и умения за социализирането на младежта и за нейната подготовка за пазара на труда [Ръждавичка, Ев. 2008: 65]. Образователната система се формира върху достиженията на Възрожденската епоха като заедно с това нейните създатели заимстват и идеи от напредналите държави в Западна Европа и САЩ. През целия период до войните (1912-1918 г.) в дискусиите за образователната политика един от най-обсъжданите въпроси е за характера на образованието – дали то да бъде общообразователно (с възможности за известна специализация по-късно) или да бъде професионално и да подготвя за практически труд. В съществуващите днес изследвания по този проблем се споделя мнението, че сред обществените, научни и културни организации първия вариант се защитава от Педагогическото дружество, учителските съюзи, както и в педагогическата литература, а втория – от Българското икономическо дружество (БИД) [Алексиев, Н. 1912: 163]. Посочва се също, че на страниците на Списанието на БИД се отстоява възгледа, че образованието е фактор за успехите на промишлеността и търговията в модерната държава [Радева, М. 2002: 88-89]. Тези по същество верни изводи за споделяните в БИД идеи се нуждаят от детайлизиране и уточняване през призмата на два основни въпроса: първо, значението на професионалното образование в качеството му на фактор за стопански напредък в изостанали страни като България и неговата роля през отделните етапи от развитието на страната в периода 1878-1912 г. и второ, отношението към образователната политика на държавата предвид нейните резултати през годините и възникващата в определени моменти нужда от реформи. Поставяйки си задача да изясни тези въпроси, авторът

защитава тезата, че в БИД доминират следните основни идеи – професионалното образование израства при определени стопански условия и само по себе си не може да бъде фактор за икономически напредък; професионалното образование трябва да се гради върху солидна общообразователна основа; общото и професионалното образование трябва да се развиват паралелно.

И една предварителна уговорка. В разглеждания времеви период професионалното образование обхваща търговски, технически, промишлени и селскостопански училища и е включено в групата на специалните училища заедно с педагогическите, духовните, медицинските, полицейските и др. Към него принадлежат също и курсове, практически школи и др. извън училищни форми на обучение.

Българското икономическо дружество е основано през 1895 г. и е израз на засиления обществен интерес от началото на 90-те години на XIX в. към икономическите въпроси. Като част от гражданското общество то е сдружение на доброволен принцип и с научна цел, финансира се от собствени приходи, но разчита и на скромно подпомагане от Търговско-индустриалните камари (ТИК), както и от държавата (практика, прилагана и към други подобни организации). В БИД се включва значителна част от българската интелигенция, както от академичните среди, главно университетски преподаватели, така и от държавните институции – чиновници в министерства, банки, дирекции и др., а също и стопански дейци. Целта на Дружеството е да проучва българската икономическа действителност и да търси решения за нейното подобряване [Маринова, М. 2012: 17-65]. БИД е явление в духовния живот на нацията и до края на съществуването си през 1949 г. остава най-значимия център за големите публични спорове по идеологията на българското стопанско развитие [Аврамов, Р. 2007: 396]. На страниците на Списание то на дружеството, което започва да излиза през 1896 г., се публикуват статии и монографични изследвания за състоянието на отделните стопански сектори, дават се препоръки за тяхното подобряване, обсъжда се икономическото законодателство.

Като сложна система с много компоненти образованието е съставна част от общата културна и социално-икономическа политика. Предвид целите на БИД, за неговите членове най-голям интерес представлява въпросът за връзката между учебното дело и стопанското развитие. Тази връзка е обект на не малък брой публикации в органа на Дружеството и на три обсъждания в рамките на организираните от ръководството т.н. другарски срещи. Те се провеждат периодично от 1898 г. и представляват форум за разисквания, достъпен за всички желаещи и компетентни лица, върху предварително изготвен реферат по важни стопански теми и законопроекти. БИД е институция на знанието и няма практика, нито при другарските срещи, нито при спорове в Списание то, да изразява обща позиция по разглеждани въпроси, а дава свобода за изказване на различни мнения. Така споделените възгледи за професионалното, а също и на общото образование, представляват своеобразна „банка от идеи“, която може да се ползва от управляващите при формирането на тяхната политика.

Кръгът на авторите и участниците в дискусиите условно може да се раздели на четири основни групи. На първо място това са председателите на БИД и редакторите на Списание то. В периода до войните начело на организацията са д-р Стоян Данев (юни 1895 – юни 1898), Тодор Иванчов (юни 1898-май 1900), Димитър М. Яблански (май 1900-март 1901), проф. Бончо Боев (март 1901-февруари 1905), проф. Георги Н. Колушки (февруари 1905-февруари 1911), Кирил Г. Попов (февруари 1911-1924). Активно участва и един от подпредседателите – Андрей Ляпчев (1901-1905 г). Главните редактори на Списание то са Васил Атанасов (1896-1897), проф. Георги Т. Данаилов (1902-1907), Александър Цанков (1911-1915) и споменатите вече Г. Н. Колушки (1898-1901), К. Г. Попов (1908-1910). Всички те имат солидно образование, придобито предимно в чужбина: Ст. Данев следва право и пише докторат в Цюрих, Лайпциг и

Хайделберг, учи и политически науки в Париж; Т. Иванчов завършва Роберт колеж в Цариград и учи във Франция; Д. М. Яблански завършва офицерска стрелкова школа в Санкт Петербург и държавни и стопански науки в Швейцария и Франция; Б. Боев – право в Московския университет и специализира държавни и стопански науки в Хале; Г. Н. Колушки – индустриална химия в Санк-Петербургския технологически институт; К. Г. Попов – математика във Висшето училище в София; Г. Т. Данаилов – правни науки в Москва, има и специализации в областта на политическата икономика в Германия; Ал. Цанков – юридическия факултет на Висшето училище и специализации по държавни науки и политическа икономика в Германия; А. Ляпчев слуша лекции по икономика и история в Швейцария, Франция и Германия [Марينو̀ва, М. 2012: 56, 144-145, 183-184]. Учейки в чужбина, те опознават тамошните образователни системи, както и популярните в края на XIX в. идеи за ролята на трудовото възпитание на младежта, и с придобитите компетенции допринасят за напредъка и усъвършенстването на учебното дело у нас. Част от тях участват в партийно-политическия живот (например Т. Иванчов е член на Либералната партия, Д. Яблански е член на ръководството на Народната партия, Б. Боев симпатизира на Народнолибералната партия, а Г. Т. Данаилов и А. Ляпчев са в ръководството на Демократическата партия), дори някои от тях стават и министри (Т. Иванчов, А. Ляпчев). В рамките на Дружеството обаче, при дискусиите по въпросите на образованието, те не се разглеждат като противници, излизат извън ограниченията на партийните образователни платформи и действат интегрирано, в диалог, с желание да обменят идеи и съдържателни предложения, които да осигурят бъдещ икономически напредък.

Втората група включва учители в професионалните училища и главно търговските, сред които се открояват Янко Чакалов, който няколко години преподава в Държавното търговско училище в Свищов и особено Цани Калянджиев, който е един от най-ревностните радатели на търговското образование. Калянджиев учи в Московското имперско техническо училище, следва в политехниката в Цюрих, учителства в Свищовското търговско училище, през 1899 г. с нарочна командировка проучва учебното дело в редица европейски страни, а от 1904 е директор на новооткритото Варненското средно търговско училище [Монев, Д. 1943]. Третата група обхваща хора от ръководството на ТИК, които едновременно с това членуват и в БИД, като секретарите на Софийската ТИК Димитър Христов (1895-1900) и Иван Златаров (1901-1919), както и подпредседателя й Сава Ж. Дацов (1895-1901) [Велева, Л. 2005: 459]. Последната група се състои от обществени дейци с оформени идеи за земеделската (Д. Яблански), занаятчийската политика и образование (Христо Хинков, Петър Тишков, Пантелей Баджов.) и представители на стопанския живот. П. Тишков и П. Баджов са дейци на създадения през 1894 г. Български занаятчийски и земеделчески съюз и са сред инициаторите за създаване на БИД.

Когато БИД започва своето съществуване, образователната система вече има ясен характер и изградена структура. Законът за народното просвещение от 1891 г. утвърждава общообразователния характер на училището като средство за просвещение и напредък и за приобщаване на България към духовната култура на Европа. Промените в закона от 1898 г. допускат според местните условия в горния курс на основното училище да се въведат предмети, които да осигуряват практически и професионални знания. Общото образование е необходимо по две основни причини – да се ограмоти населението, тъй като в навечерието на Освобождението една 3% от него е грамотно и да се подготвят кадри за изграждащата се държавно-административна система. В структурно отношение според промените от 1898 г. основното образование включва четири отделения, то е задължително и безплатно. Средното ниво на образование включва гимназиите с два курса – долен и горен, трикласното училище, което по учебни

програми и продължителност е равно на долния курс на гимназиите и специалните училища, в които се постъпва след завършено трикласно образование. Така професионалното образование е поставено на солидна общообразователна основа [Радева, М. 2002: 5-46, Попов, Н., М. Пиронкова. 2007: 31-41]. През 80-те години на XIX в. преди образователната система да добие централизиран вид със закона от 1891 г., (тогава всички училища се поставят под ръководството и контрола на Министерството на народното просвещение (МНП), а тяхното финансиране се поделва между държавата и общините, околиците и окръзите) се откриват и първите професионални училища – Занаятчийско училище в Княжево и земеделски училища с опитни станции в Садово и край Образцов чифлик край Русе (1883), Винарско училище в Плевен (1889), Държавното търговско училище в Свищов (1884-1885) , а през 1896 г. и Държавно рисуващо училище в София. В тях се постъпва след завършване на определена общообразователна степен. По това време модерното капиталистическо стопанство тепърва започва да се изгражда и тези училища трябва да подпомогнат земеделието, занаятите и търговията. В селското стопанство са заети над 80% от трудоспособното население и отрасълът дава най-големи приходи в бюджета; занаятите, при бавния напредък на фабричната индустрия, са основа на промишленото производство, въпреки упадък на много от тях, а търговията, най-вече външната, носи големи приходи и е една от формите за първоначално натрупване на капитала.

При управлението на Народната партия (1894-1899) по инициатива на министъра на търговията и земеделието Иван Евстр. Гешов, настъпват значителни промени в професионалното образование, които водят до неговото укрепване и организиране. В края на 1894 г. се приема Закон за практическите занаятчийски заведения [Костов, Ал. 2008: 48-50], а в края на 1897 г. и Законът за земеделското учение, който е първото цялостно законоположение за земеделското професионално образование [Радева, М. 2002: 83-84]. В търговските училища се засилва обучението по специалните предмети за сметка на общообразователните. Наред с това се организират курсове по овощарство, градинарство и лозарство, чрез пътуващите земеделски учители по селата се дават практически съвети на земеделците, организират се и други инициатива за запознаване на селяните с новостите в отрасъла. От 1893 г. след създаване на Министерството на търговията и земеделието (МТЗ) земеделските и индустриалните училища преминават под негов контрол и излизат от шапката на МНП. Все по-често управляващите поставят въпроса за промяна на учебните програми на общообразователните училища с цел обучението да се постави на по-практическа основа и да събуди сред учениците интерес към практическия живот [Алексиев, Н. 1912: 95].

В средата на 90-те години на XIX в. става ясно, че поради прекомерното развитие на общото средно образование мнозинството от завършващите, в условията на стопанска изостаналост, не могат да намерят реализация в производствената сфера и се насочват към държавни служби. В България, по данни на Б. Боев в началото на XX в. има 3 928 градове и села и 1 141 махали и паланки, и са открити общо 4 522 народни училища [Боев, Б. 1903: 345] Формира се широк кръг образовани хора, ангажирани в административно-търговската сфера, наречен от Ив. Ев. Гешов „*чиновнически пролетариат*“. В него се влива и огромната част от завършилите професионалните училища и очакванията, че те ще подпомогнат икономическото развитие сякаш не се оправдават. Така например почти всички от завършилите търговската гимназия в Свищов постъпват на работа в Българската народна банка и нейните бюра в страната, земеделските каси, частните акционерни и кредитни дружества, а търговските къщи страдат от липса на подготвен персонал. По данни на Яблански в края на XIX в. от всички завършили занаятчийски училища само 3-4% продължават професията, а от

общо 650 младежи, завършили земеделските училища – само 4-5% се заемат със земеделие [**Яблански, Д. 1901: 211-225**].

Този важен за обществото проблем е обект на анализ в публикации още от първата годишнина на Списанието на БИД. Наред с преводни материали за ролята на образованието за стопанския напредък и примери от образователната система в западноевропейските страни и САЩ се появяват статиите на Я. Чакалов за постиженията и слабостите в търговското и на Д. Яблански – в земеделското образование, както и тази на Ц. Калянджиев за ролята на образованието у нас за развитието на индустрията. И Я. Чакалов и Д. Яблански са категорични, че търговското и земеделското образование в досегашната си училищната си форма не е резултатно. Поради това Чакалов препоръчва държавата да организира откриването на двугодишни търговски курсове, които да подготвят служители в търговските кантори и да се изпращат в чужбина младежи на търговско обучение. ТИК също трябва да предприемат инициативата в тази насока [**Чакалов, Я. Н. 1896**]. От своя страна Яблански смята, че за да повярва в нуждата да се образова, българския селянин, който по природа е недоверчив към теории и наука, трябва да има достъп до практически школи, в които „с очите си да види“ ползата от знания. Той предлага програма за създаване на земеделски практически ферми в отделните райони и за въвеждане на земеделско обучение във войската [**Яблански, Д. 1896**]. Второто предложение придобива законова форма и макар да не се реализира на практика, то среща подкрепа сред автори от Списанието [**Калчев, Хр. 1898-1899**], в това число и от главния редактор [**Атанасов, В. 1896**].

И Чакалови и Яблански търсят формалната причина за неефективността на професионалното търговско и земеделско образование в учебните програми, които се смятат за твърде „отвлечени“ и поради това не подготвят за практическа реализация. В действителност причините са по-дълбоки и тях успява да очертае по-ясно Ц. Калянджиев. Според него образователната политика у нас изпреварва стопанското развитие. В България няма производствена среда, която да поеме кадрите и от общите и от професионалните училища. За да не се създава „чиновнически пролетариат“, държавата трябва да засили дейността си за подпомагане на стопанството. Само при по-развити икономически условия завършилите младежи ще могат да си намерят работа извън администрацията. Калянджиев решително се обявява в защита на общото образование и не го противопоставя на професионалното. Общото образование помага да се ограмоти населението, да израснат добри граждани, а това има положителен ефект върху самото стопанско развитие. На този етап държавата, според него, трябва да отдели средства за обучение на специалисти в чужбина, именно те могат, връщайки се в страната, да задвижат напред стопанския живот [**Калянджиев, Ц. 1897**].

Изводите за неефективността на професионалното училищно образование имат известно основание. В този си вид то дава общи и теоретични знания, и в по-малка степен е изпълнено с практическо съдържание. Така например в Садовското земеделско училище при създаването му се изучават български език, математика, естествознание, физика и химия, анатомия и физиология на домашните животни, земеделски машини и оръдия, общо и частно скотовъдство, земеползване, обработка и торене, овощарство, градинарство, лозарство, общо лесовъдство, пчеларство и копринарство, земеделска технология, обработване и отглеждане на земеделски растения, селскостопанска икономия и счетоводство [**Топузов, Ив., Ив. Сарафов. 1974: 146**]. Според чл. 1 от Устава на Държавно търговско училище Свищов се изучават български и френски език, търговска кореспонденция, търговска география и статистика, математика, търговска аритметика, общи понятия за търговията, физика, книговодство, търговско и морско право, индустриална химия, стокосъзнание, политическа икономия, технология, линейно чертане и краснопис [**Ръждавичка, Ев. 2008: 67**]. Тези програми са съобразени със

стратегическата цел за възпитание на просветена младеж, но заедно с това са израз и на липсата на подготвен учителски персонал за професионалните дисциплини и на средства за уреждани на лаборатории и практически кабинети. През 80-те години на XIX в. в условия на упадък на занаятите, на трудно зараждащата се фабрична индустрия, на недостиг на капитали, на неразвита банкова система, на преразпределение на поземлената собственост, което поглъща голям финансов ресурс, много по-подходящи биха били практическите форми на земеделско и търговско образование, които биха осигурила обучена работна ръка, майстори и работници. Държавата обаче се увлича към създаването на училища, надявайки се, че те ще осигурят ръководни кадри за по-бързото развитие на отделните сектори. Че правителствата не използват достатъчно форми за обучение като практически училища, образцови стопанства и др., подходящи за българската среща, отбелязва дори и чужди изследователи на българската стопанска история [**Прешленова, Р. 2008: 18**].

През 1899-1903 г. България преживява остра стопанска криза и въпросът за характерът на образователната система придобива политическа актуалност тъй като кризата изисква свиване на разходите за образование, а бюджетът на МНП е един от най-бързо увеличаващите се през годините. Ако през 1887 г. той е бил 2.5 млн., то през 1893 г. е 9 млн. [**Боев, Б. 1898-1899: 470.**] Необходимо е да се оценят и резултатите от образователната политика и да се внесат промени с оглед нуждите на тогавашния стопанския живот. Въпреки че през този периода се сменят няколко правителства с различна партийна конфигурация и с кратък живот два общи момента присъстват в техните предложения за промени. Първо, намаляване средствата за образование и второ, неуспешни опити за реформи с цел професионализация на общото образование, съчетани с отказ от създаването на нови професионални училища. Водещата идея на реформите е да се създадат нов тип класни училища с практически цели и те да се превърнат в своеобразен лост за развитие на стопанството [**Радева, М. 2002: 104-121**].

Българското икономическо дружество реагира на обществения интерес и на специална другарска среща през декември 1899 – януари 1900 г. се обсъжда реферат по законопроекта за реформи от есента на 1899 г., предложен от МНП, оглавявано тогава от Т. Иванчов. Вероятно той е и инициатора на тази сбирка, тъй като по това време е и председател на БИД и е заинтересован да чуе компетентни мнения по този въжен проблем. Неговият проект предвижда създаване на главни (трикласни) училища, в които да постъпват деца на 11-12 годишна възраст след завършване на основното образование. Програмите ще осигуряват и общообразователни и практически знания. Новите трикласни училища съществено ще се различават от дотогавашните, програмата на които съвпада с тази на долния курс на гимназиите и общообразователния характер на системата сериозно ще се нахърни [**Радева, М. 2002: 108.**] В реферата за подготвяните реформи, изнесен от юриста Иван Джамджиев, се застъпва тезата, че в самия край на XIX в. и в общото и в професионалното образование у нас реформи са наложителни, но не са навременни. Наложителността се аргументира с нуждите на икономическото развитие, което вече не иска чиновници, а хора-производители. Реформите не са навременни, защото трябва да се предшества от финансово-икономически, търговски, индустриални, административни и други промени, които да създадат благоприятни условия за стопански напредък и работа за професионално подготвените младежи. Джамджиев е против откриването на нови професионални училища предвид липсата на яснота от какви специалисти ще има нужда утрешния стопански живот [**Другарски срещи на БИД. 1901: 456**]. Тази наглед балансирана позиция всъщност изразява едно доста дипломатично несъгласие с намеренията на Иванчов. Проличава желание за запазване на статуквото и не се предлагат мерки за преодоляване на констатираните вече недостатъци на системата.

Тезата „наложителни, но не навременни“ разпалва оживена дискусия. Оформят се три основни становища. *Първото* е изцяло в подкрепа на предложенията за реформи. То се защитава от Б. Боев, който изразява своите възгледи в специална статия на страниците на Списанието на БИД малко преди дискусиите [**Боев, Б. 1898-1899**]. Боев смята, че през изминалите двадесет години държавата е прекалила с просветителските си функции и образователната система вече осигурява повече от необходимите кадри за администрацията и управлението. Това изисква „нагаждането“ на нейните цели към нуждите на стопанското развитие. Боев предлага първата крачка в това отношение да бъде намаляване броя на гимназиите, а истинската промяна да се осъществи със създаването на нов тип класни училища в градовете с характер на най-висшите занаятчийски училища. В тях науката и труда трябва да вървят заедно, а конкретния им профил да се обвърже с местните условия. Тези в училища ще осигурят професии и ще подготвят за трудова реализация онази голяма група деца, които не постъпват в гимназии, но не искат и да останат с основно образование. Боев също отхвърля идеята за откриване на нови професионални училища [**Другарски срещи на БИД. 1901: 457.**]

Второто становище, изразено най-ясно от А. Ляпчев, се свежда до категоричното отхвърляне на всякакви опити за реформи. Той смята, че изградената образователна система с изцяло общообразователен характер, е единствено възможната с оглед ниското ниво на културно и икономическо развитие на страната. Нейните слабости идват от това, че поради липсата на добре подготвен учителски персонал и слабата работа за възпитаване на децата в любов към труда се стига до там, че се създава „недоучен пролетариат“ с претенцията за ученост, а училищата стават „фабрики за директори“. Отхвърляйки идеята за професионализация на общото образование, той вижда възможности за промени само и единствено по линия на засилване на качеството на образованието без да се променя неговия характер и структурата на системата. Специално внимание Ляпчев отделя на професионалното образование и решително се обявява против преувеличаване на неговата роля като фактор, сам по себе си творят стопански напредък. С много страст той защитава възгледа, че професионалните училища не създават производство, те „дори и занаяти не създават“. В предложената от него програма с основни задачи пред стопанската политика на държавата, професионалното образование, е на последно място. Най-напред държавата трябва да проучи кои дребни производства имат шанс занапред да се развиват, те да получат митническа защита, държавата да купува местни произведения като форма за насърчаване на родното производство, да развива кредита. Едва след това ще дойде редът на мерките за развитието на професионалното образование, които вече ще бъдат съобразени с конкретните нужди на отделните стопански клонове [**Другарски срещи на БИД. 1901: 458.**]

Третото становище е изцяло в защита на професионалното образование. Неговото развитие трябва да бъде основна цел на образователната реформа. То се изразява от представители на Софийската ТИК Д. Христов и С. Ж. Дацов. От 1897 г. Софийската и Пловдивската ТИК в отговор на повика за разпространение на достъпни професионални знания започват да организират търговски и занаятчийски курсове, да субсидират младежи за учение в чужбина, да подпомагат частни професионални училища и курсове и социално слаби ученици [**Велева, Л. 2001: 304**]. Професионалното образование, според тях, може да засили производство. Конкретни форми, типове училища и др. подробности не се посочват, защото се смята, че това е въпрос, изискващ отделна дискусия, но като първо условие се поставя намаляване броя на гимназиите [**Другарски срещи на БИД. 1901: 459**].

Различията по време на дискусията показват трудността да се намери оптимално практическо решение на въпроса за ролята на образованието като фактор за обществен

и стопански напредък в условията на финансова криза в страна с недостатъчно развита икономика. Законопроектът на Т. Иванчов пропада – в края на 1899 г. той става министър-председател, но управлява едва до ноември 1900 г. в то в обстановка на изострена икономическа и политическа криза, което не позволява образователни реформи. Въпреки това до 1903 г. общественият разговор за характера на образователната система се води интензивно. Споровете между педагогическите и учителски организации, които са против професионализация на общото и против развитието на професионалното образование от една страна и не малка част от икономистите – теоретици и практики, които виждат в практическото обучение възможност за изход от кризата и залог за бъдещ напредък се изострят. В тази обстановка на противоборство редакцията на Списание на БИД публикува различни мнения - че професионалното образование трябва да се обвърже с икономическата политика и да се засили (Д. Яблански), че на този етап България не е в състояние да създаде истинско професионално обучение (Б. Боев) и др. Освен това ръководството на БИД, осъзнавайки значението на проблема, приема предложението на Софийската ТИК за дискусия по реферата на Ив. Златаров „Нуждата от професионално образование у нас“ във формата на другарските срещи, която се провежда през ноември – декември 1902 г.

Рефератът на Златаров представлява апотеоз на професионалното образование. Спекулирайки с идеята за решаващата роля на наука в икономическата борба между народите в началото на XX в., с примера на Германия, изградила мощно стопанство благодарение и на силното професионално образование, както и с възгледите на американския учен-статистик Карол Райт за значението на професионалното образование, референтът го определя като фактор със спасително значение за държавата. То ще подготви търговци, занаятчии, земеделци, които ще развият съвременно производство. Изложението му изобилства с остри критики срещу действащата образователна система, както и срещу държавата, която залагайки на общото образование, изоставя нуждите на търговско-индустриалната класа, която трябва стопански да съгражда България. От името на ТИК Златаров настоява за коренна реформа в посока засилване на професионалното образование в три основни направления: съкращаване броя на гимназиите; реформиране на основното училище, засилване връзките му с живота и възпитание в труд; откриване на нови професионални училища. Заедно с това се предлага и конкретна програма от 12 точки, своеобразен план за действие, сред които по-важните са: създаване на нисши занаятчийски училища; откриване на нови търговски училища във Варна и Бургас; откриване на централно текстилно-индустриално училище в София, което да „изкарва“ не само обикновени работници, но фабриканти, фабрични директори, индустриални учители; откриване на образцови работилници, майсторски и вечерни занаятчийски курсове, подобряване подготовката на учителите; обучение на младежи в чужбина; обогатяване на програмите на общите училища с преподаване на политически и социални науки, за да знаят младежите що е богатство, нужда и др. [Златаров, Ив. 1902].

Срещата привлича широк кръг участници, сред които Тодор Г. Влайков, основател и председател (от 1898 г.) на Българския учителски съюз, ръководителите на БИД, хора от практиката и ТИК. Заключениеята и предложенията на Златаров срещат подкрепа само от Г. Пеев, представител на Софийската ТИК. Останалите категорично отхвърлят идеята за промяна в характера на образователната система като в тази обща позиция има някои нюанси. Част от изказалите се защитават досегашната образователна система, която дава възможност за паралелно развитие на общото и професионалното образование и се обявяват против тяхното противопоставяне (Т. Г. Влайков, Юрдан Иванов), а други, които са мнозинство, като защитават общообразователния характер на системата, пледират и за засилване на извънучилищните форми за придобиване на професионални

знания (П. Тишков, П. Баджов и др.). Най-аргументирано представя тази позиция А. Ляпчев. Той повтаря и доразвива вижданията си, представени на другарските срещи през 1899 г., че професионалните училища не могат да „създават“ търговци, занаятчии и индустриалци, че към този момент стопанството ни има нужда от обикновени работници, но добре обучени - ловки, съобразителни, по-интелигентни, които трябва да бъдат подготвени в практическите курсове, образцовите работилници и др. Ляпчев отхвърля призивите за прилагане на чужди модели (най-често се споменава този на Германия), без да се отчитат местните особености и посочва, че в България истинските професионални училища ще се появят тогава, когато самата фабричната индустрия, занаятчийството и земеделското стопанство заявят нужда от подготвени специалисти, а не от работници. Останалите участници в дискусиата изразяват критичността си към предложенията в реферата като задават въпросите, чиито отговори те не откриват в изложението на автора, което ги кара да мислят, че неговите идеи и предложения не са достатъчно обмислени и аргументирани. Сред по-важните са: професионалното образование кое производство ще подпомага – домашното, индустриалното или занаятчийското (Г. Н. Колушки); защо младежта не постъпва в занаятчийските училища, а тези които ги завършат, стават чиновници (К. Попов); какви професионални училища и в кои селища трябва да се създават (К. Попов, П. Баджов); има ли изобщо нужда в конкретните български условия от развитие на професионално образование и как ще се появи то в живота (Б. Боев) [**Другарски срещи на БИД. 1904**].

Обсъждането на реферата на Ив. Златаров е първата сериозна дискусия по проблемите на професионалното образование в БИД. С отказа на ръководството на искането на Г. Пеев да се гласува декларация в подкрепа на предложенията на Златаров, става ясно, че въпреки някои различия, мнозинството от присъстващите представители на икономическата мисъл и практика, а те имат солиден авторитет и са способни да формират общественото мнение, защитават общообразователния характер на образователната система и обвързват появата на нови професионални училища с напредъка на икономиката. Тази група от учени и практики показва зрялост, придържайки се към наложилата се в вече Европа практика за паралелно развитие на общото и професионалното образование като второто израства според нуждите на икономическия живот. През следващите няколко години обществената дискусия за и против професионалното образование стихва и по изразът на един тогавашен съвременник по темата настъпва мълчание [**Алексиев, Н. 1912: 184**]. Очевидно и спорещите страни осъзнават, че противопоставянето между тях се изостря под влияние на кризата и че е нужно да мине време за по-трезв и обективен поглед към образователните проблеми с оглед на следкризисното стопанско развитие.

Краят на кризата съвпада с идването на Народнолибералната партия на власт. По време на нейното управление (1903-1908 г.) стопанският живот се оживява и показва високи темпове на развитие, за което допринася и законодателната дейност на кабинетите – приемат се втория Закон за насърчаване на местната промишленост, митническа тарифа, сключват се нови търговски договори, кипи широка строителна дейност и др. През тези години се затвърждава и общообразователния характер на българската образователна система. Най-голяма заслуга за това има министърът на народното просвещение проф. Ив. Шишманов, който е нейн ярък радетел. След широко допитване до учителството, организирано през лятото на 1903 г., основните спорни въпроси по образователната политика, наследени от предходните години, са решени в полза на общото образование – не се стига до намаляване броя на гимназиите и до промяна в техния профил, трикласните училища запазват общообразователния си характер, не се насърчава създаването на професионални училища, разрешава се откриване на професионални курсове към девическите и мъжките трикласни училища

съобразно местните икономически нужди. Според изменението на Закона за народното просвещение от 1906 г. се предвижда откриване на търговски отдел в горните курсове на гимназиите заедно с реалния и класическия, а също и включване на нови учебни предмети, с което се търси компромис между общото и професионалното начало в структурите на средното образование [Радева, М. 2002: 177, Костов, Ал. 2008: 51-55].

Въпреки, че Шишманов е известен със своите просветителски възгледи, при встъпването му в длъжност сред депутатите от управляващата партия има надежда, че той ще приближи училището до живота, дори се очаква някои девически гимназии да се трансформират в занаятчийски училища [Алексиев, Н. 1912: 183]. Желанията на това течение изразява в нарочна статия в Списанието председателят на БИД Б. Боев, който е приближен до правителствените кръгове. В нея той взема отношение по въпросите на образователната политика, поставени от Шишманов пред учителството. Боев очаква професора да формира своята образователна програма, воден не от интерес към чистата наука и култура, а от интерес към материалния живот и материални блага. Досегашната политика на държавата той определя като „насаждане на просвещение“, настоява за ограничаване броя на гимназиите, като едновременно с това предлага наред с класическата и реалната, да се създаде и трети тип гимназия – т.н. социална гимназия, като завършилите я да се насочат към Юридическия факултет на Висшето училище. От там трябва да излязат подготвени юристи, чиновници, търговци и индустриалци. Ревностно защитава и идеята за професионализация на класните училища [Боев, Б. 1903]. Статията на Боев остава почти незабелязана и за нея няма отзиви в печата [Алексиев, Н. 1912: 187], а неговите предложения – извън вниманието на МНП. Очевидно председателят на БИД надценява актуалността на своите възгледи от годините на кризата, които обаче в новите условия и предвид настроенията сред учителството и личните виждания на Шишманов все повече губят значение.

Политиката на проф. Шишманов едновременно задължава и амбицира МТЗ, оглавявано от възпитаника на Брюкселския университет Никола Генадиев, да внесе ред в системата на професионалното образование, което министерството ръководи. През 1906 г. се приема Закон за търговското образование, а през 1907 г. – Закон за професионалното обучение. Двата закона уреждат нивата на обучение и тяхната издръжката, условията за приема и др. [Костов, Ал. 2008: 51-53]. Те обаче страдат от една основна слабост – в тях не се изяснява връзката с общообразователните училища и така образователната система остава разделена на две части без ясна връзка между тях [Алексиев, Н. 1912: 219]. Сред публикациите в Списанието на БИД от тези години не се откриват материали по образователни въпроси, включително и по двата закона. Появява се само една статия за постиженията женското професионално образование [Списаревски, К.Д. 1906]. При управлението на Народнолибералната партия отношението между управляващите и Дружеството се изостря. В Списанието А. Ляпчев, К. Попов, Г. Т. Данаилов и Г. Н. Колушки атакуват някои страни от правителствената икономическа политиката, което предизвиква нападки към БИД. Благодарение на усилията на Б. Боев Дружеството не допуска да бъде въввлечено в политически интриги [Маринова, М. 2012: 119]. Може да допуснем, че в тази обстановка редакцията на Списанието и самото ръководство жертват интереса към образователната тема, за да не се изострят допълнително отношенията. В противен случай едва ли биха останали без коментар слабостите в законите на Генадиев, неговите грандоманските идеи за откриване на Технологичен институт в Пловдив, пропадналия опит за създаване на технически отдел към Университета, и частичния и временен успех на Шишмановите идеи за въвеждане на търговски отдел в гимназиите – резултатите от него сочат, че се приемат само два випуска в Трета мъжка гимназия в София. Единственото изразено отношение, условно казано, към образователна политика на

страниците на Списанието се съдържа в отзива за книгата на Ц. Калянджиев от 1907 г. „Търговското образование в странство и у нас“, в който се коментират несъгласията му с политиката на Шишманов предвид това, че не обвързва по-здраво общото образование с реалния живот [**Минчев, Г. П. 1908**].

При управлението на Демократическата партия (1908-1911 г.) настъпват съществени промени в образователната система. Приетият през 1909 г. Закон за народната просвета (закон Мушанов) въвежда нова тристепенна структура на образование – основно, средно и висше и утвърждава нейния общообразователен характер. В рамките на основното образование се въвежда ново ниво – прогимназия, премахват се трикласните училища, средното образование включва гимназиите и специалните училища – педагогическите и техническото училище. Прогимназиите нямат за задача да дават сръчности в занятията и други практически умения и знания. Заложено е при тях да се откриват практически курсове по земеделие, индустрия и търговия и домашна икономия. Общините се задължават да открият допълнителни курсове за деца, завършили само първоначално училище и по-възрастни лица без образование. Предвижда се, след влизане в сила на новия закон, МТЗ, да се заеме с уреждането на професионалното образование при спазване на изискването то да се развива над прогимназиалната степен – т.е. да има солидна общообразователна основа [**Алексиев, Н. 1912**: 244-259]. Новият закон за професионалното образование трябва да хармонизира този вид обучение с изискванията на Закона Мушанов и да отстрани слабостите на предходните закони. Наложително е да се изгради нова структура на професионалните училища с оглед на това, че те трябва да поемат голямата част от децата, които след завършване на прогимназия не продължават в горно ниво, но са и без професионална подготовка. Важно е и да се промени учебното съдържание, тъй като в последните години все повече занаятчий и индустриалци се оплакват от неподготвеността на работниците. Законът трябва да очертае ясна граница между общо и професионално образование и така да се сложи край на смесването им както в законодателството, така и в практиката. И още нещо. През първото десетилетие на XX в. възобновяват дейността си, ограничена или спряла в годините кризата, много от съществуващите професионални училища, в повечето случаи те променят и статута си, възникват и нови, създадени от държавата, ТИК и частната инициатива. Сред тях са търговските училища във Варна (1904) и Пловдив (1910), Железарското училище в София (1905), държавното текстилно-индустриалното училище в Сливен (1905), държавното техническо практическо училище в Габрово (1906), частното електрическо училище в София (1908) и др. Системата се разраства и трябва да бъде структурирана и подредена.

Още през лятото на 1909 г. министърът на търговията и земеделието А. Ляпчев се заема с подготовката на законопроект за професионалното образование. Малко преди това на в Списанието на БИД Ц. Калянджиев посочва всички въпроси, които стоят за решение в тази област в ясен и систематизиран вид. Основните от тях са: ръководството на професионалните училища, правото на отделни институции да откриват такива, ролята на частните училища, характерът на учебните програми, подготовката на учителския персонал, продължителността на обучение, и най-вече отношенията между общото и професионалното образование. Калянджиев призова МТЗ да свика конференция от специалисти, които да изкажат мнение то тях [**Калянджиев, Ц. 1909**: 282-283]. Действително през август 1909 г. Ляпчев свиква конференция на учители от професионалните училища, както и на длъжности и частни лица с отношение към тези проблеми, за да чуе мнението им по тях. Вероятно той взема предвид изведените въпроси от Калянджиев и в потвърждение на това са подготвените законопроекти, в които те действително намират отговор. Ляпчев е въодушевен от идеята да помогне

образователната система да придобие завършен вид [Алексиев, Н. 1912: 266-268]. През ноември 1909 г. той внася в Народното събрание Законопроект за земеделското образование, а през януари 1910 г. – Законопроект за професионалното образование. Най-общият преглед на тяхното съдържание показва, че те са съобразени с по-напредналия стопански живот в страната и с по-ясната социално-икономическа диференциация на обществото. В Проектозакона за земеделското образование, който цели да подобри предходния закон от 1897 г., два основни момента правят впечатление. Първо, предложението за засилване в учебните програми на дела на общообразователните предмети, които стоят в основата на земеделската наука – минералогия, зоология, физика. Второ – структуриране на земеделските училища според специфичните потребности на дребните, средните и едрите стопанства с цел да им осигурят адекватно подготвени хора – със знания и умения, които са съобразени с производствените възможности и нужди на всеки отделен тип. Предвижда се нисшите земеделски училища (двугодишни) да са предимно за децата на дребните земеделци (256 814 души), в тях ще се постъпва след завършено първоначално образование и ще се изучават главно практическите клонове на земеделието като се дава предимство на отрасъла в района на училището. Вторият тип са практически училища – за децата на средните земеделци (22 213 души) – те ще дават познания за рационално стопанисване и ръководене на по-големи стопанства и ще подготвят технически персонал по земеделие и слоните му. Курсът е двугодишен и него се постъпва след завършена прогимназия. Предвижда се и средно училище за нуждите на едрите земеделци - то ще готви и дейци за държавни нужди. И трите вида училища ще се издържат от държавата [Алексиев, Н. 1912: 267].

Законопроектът за професионалното образование внася яснота по липсващи в закона от 1906 г. въпроси. Той дава точно определение какво трябва да се разбира под професионално образование, аргументирано налага принципът то да се ръководи от МТЗ, обвързва го със стопанското развитие на страна, постановява, че откриването на всяко професионално училище ще се обуславя от конкретни нужди. Проектът регулира дейността на всички професионални форми на обучение, които са създадени у нас пред годините – училища, курсове, работилници. Предвижда се преднина да се дава на допълнителните професионални училища и курсове за служители в областите на търговията, индустрията, занаятите, които не са могли да завършат общо образование, а желаят да придобият професионални знания и умения. Дори се допуска в бъдеще допълнителните училища и курсове да станат задължителни за всички служещи в дребната и една индустрии и в търговията, както е в напредналите държави за лица, нямащи нужния ценз за работа в дадена стопанска област [Алексиев, Н. 1912: 268-271]. С тези два законопроекта Ляпчев на практика прави опит да реализира своите идеи за професионалното образование, които отстоява публично по време на другарските срещи на БИД.

Законопроектът за професионалното образование, представен предварително в реферат по него от Г. Н. Колушки, се обсъжда на другарски срещи в БИД през октомври-ноември 1910 г. Колушки заедно с Ал. Цанков, който също присъства на дискусията, вземат участие в конференцията през август 1909 г. и познават добре материята. Посетилите на сбирката дават висока оценка на закона, определят го като рационален и съобразен с българските условия, одобряват изцяло заложените в него основни принципи като особено удовлетворение се изказва на факта, че проблемите на отделните видове професионално образование са разгледани самостоятелно като по този начин са обхванати техните специфики. Дискусията се води предимно по отделни конкретни членове в проекта, касаещи организацията на допълнителните курсове, учебните програми и други проблеми на отделните видове училища. Дадени са две по-

съществени препоръки. Хр. Хинков настоява за по-тясна обвързаност със Закона за организация и подпомагане на занаятчиите, а Ал. Цанков настоява инициативата за откриване на индустриални и занаятчийски училища да бъде само държавна, а не както предвижда проектозакона държавна и частна [**Другарски срещи на БИД. 1911**].

И двата законопроекта на Ляпчев не успяват да станат закони, въпреки че се чувства остра нужда от урегулиране на земеделското, индустриалното и занаятчийско образование. Така в българска училищна система остава една дълбока празнина и тя не успява да добие окончателен и завършен вид [**Алексиев, Н. 1912: 271**]. Главна причина за това са събития от политически характер. През септември 1910 г. след вътрешнопартийна криза в Демократическата партия се образува втория кабинет на Ал. Малинов, в който А. Ляпчев е вече министър на финансите, сменен е и министърът на образованието, което за известно време забавя работата на двете звена. В същото време цялата законодателна енергия на управляващите е насочена към промени в конституцията, даване под съд на бивши министри от предходното управление, преодоляване последиците от обявяването на независимостта от 1908 г. и др. и образователната политика отива на доста заден план. До края на това правителство – март 1911 г. дори не се стига до изработване на програми за прогимназиалните курсове по Закона от 1909 г. [**Алексиев, Н. 1912: 283**]. Заедно с това трябва да се посочи, че за да не се приемат законопроектите роля изиграва и съпротивата на учителите, обществени и други стопански фактори, които са недоволни от това, че проектът предвижда преразглеждане на статута на вече съществуващите училища и други форми на професионално обучение [**Костов, Ал. 2008: 56**].

Тъй като не са приети, законопроектите на Ляпчев остават недооценени в стопанско-историческата и педагогическа литература. А те заслужават висока оценка, защото са на висотата на времето и в съзвучие с европейската практика поради фундамента, на който са изградени - общообразователна основана на професионалното образование, паралелното му развитие с общото, обвързаността му със стопанските нужди. Освен това са и съобразени с българските условия. Законопроектите могат да се разглеждат и като израз на усилията на българската научна икономически мисъл, представена в БИД, да придаде завършен вид на системата на професионалното образование, в чието изграждане участва активно с идеи и предложения, а тяхното неприемане е пропуснат шанс за по-тясно обвързване на политиката с науката.

При управлението на Народната и Прогресивнолибералната партии (1911-1913 г.) опитите за промени в професионалното обучение продължават, но те не дават резултат и съществуващото положение се запазва [**Костов, Ал. 2008: 58**].

В навечерието на Балканската война след продължили близо тридесет години обществени дискусии системата на професионалното образование разполага със законова основа и благодарение на нея и най-вече на икономическия подъем от средата на първото десетилетие на XX в. придобива оформен вид и работи по-ефективно. Все пак откриването на професионални училища не се оказва лесно дело, тъй като недостига обучен персонал, а и оборудването им е доста скъпо. Често се налага за успех да се разчита на подкрепата на влиятелни политически фигури (личното съдействие на Н. Геннадиев за откриването на търговското училище при ТИК в Бургас през 1905 г., на Ляпчев за откриването на търговското училище при ТИК в Пловдив през 1910 г.) [**Костов, Ал. 2008: 52**]. Статистиката сочи, че в през 1900-1901 г. в България има 51 стопанско-професионални училища с 2 325 ученици, а през 1911-1912 те са вече 106 по различни занаятчийски, технически и селскостопански клонове от които 12 средни с 1 388 записани ученици, останалите 96 висши практически с 3 669 ученици [**Даскалов, Р. 2005: 372-373**]. Разбира се, те са значително по-малко от броя на общите училища – през 1900-1901 има общо 165 български класи училища и пълни и непълни гимназии със

записани 30 380 ученици, а през 1911-1912 г. има 354 български класни училища, непълни и пълни гимназии с общо записани 67 859 ученици [Даскалов, Р. 2005: 355]. По-малкият дял на професионални училища напълно отговаря на степента на цялостното обществено-икономическо развитие на страната. В навечерието на Балканските войни грамотността на населението е около 40%, което е към необходимата, макар и сама по себе си недостатъчна, функционална граница за устойчив икономически растеж [Прешленова, Р. 2008: 18].

Към средата на първото десетилетие на XX в. разрастването на професионално образование измества насоката на публикациите в Списанието на БИД към въпроси за дейността на съществуващите вече училища и други форми за професионална подготовка. През тези години органът на БИД публикува няколко обзорни статии за успехите и проблемите на дърводелските училища [Васильов, Т. 1910], на нисшите земеделски училища, на занаятчийската просвета [Хинков, Хр. 1910], на подготовката на учители [Кънев, Т. 1910]. В тях се разкрива и ролята на редица учебни заведения за напредъка на селското стопанство, занаятите и промишлеността в отделни райони и селища. Без да е заявено официално и макар и с доза критичност, все пак проличава като цяло одобрително отношение към образователната политика на държавата.

Списанието на БИД дава възможност за популяризиране на най-новите идеи в областта на образованието. В началото на XX в. в Западна Европа и САЩ много популярна става т.н. „трудова школа“, която въз основа на постиженията на експерименталната психология се опитва да адаптира образованието към реалния живот. Идеолозите на тази школа посочват като основен проблем на образованието и в развитите и по-изостаналите държави опита да се примиря класическото и реалното начало, което убива инициативността на децата. Целта на новия тип училища е като предоставят на децата значителни практически знания да създадат условия за тяхното хармонично развитие, а също и да се прилагат активни методи на обучение. След поредната си обиколка в Западна Европа през 1907 г. за изучаване на търговското образование, симпатизант на тази школа става Ц. Калянджиев и в една своя статия в Списанието развива, макар и в кратък вид, нейните основни предимства [Калянджиев, Ц. 1909: 254-264]. Трудовата школа има и други защитници у нас, но в повечето случаи това остава едно модно увлечение. Пропагандаторите ѝ не винаги разбират нейната дълбока същност, конкретните условия, при които е възникнала, преувеличават нейната полезност и не отчитат практическата невъзможност тя да бъде приложена у нас [Алексиев, Н. 1912: 304-312].

В навечерието на войните 1912-1918 г. кръгът около БИД оценява изградената система на образование за най-подходящата за нуждите и условия на България предвид нейното икономическо и социално развитие и финансовите възможности на държавата. Формираното през годините отношение към идеите за развитие на професионалното образование у нас почива на сериозно познаване на европейската практика, изгражда се извън директната критичност към партийни платформи, внушава независимост от политическата конюнктура и съдържа научно обоснована, реалистична и перспективна визия за него.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамов, Р. 2007. Комуналният капитализъм. Из българското стопанско минало. С., Фондация „Българска книга и култура“, т. III.
- Алексиев, Н. 1912. Нашата училищна политика. С., Печатница на С.М. Стайков.
- Атанасов, В. 1896. Делото захваща да печели. СпБИД, г. I, 6: 417-422.
- Боев, Б. 1898-1899. Нашите икономии. СпБИД, г. III, 11-12: 463-493.

Боев, Б. 1903. Политиката на Народното просвещение и нуждите от реорганизация на учебното дело в духа на съвременните политически и стопански тежнени. СпБИД, г. VII, 5: 341-364.

Васильов, Т. 1910. Дърводелското училище и поминък в Тетевен. СпБИД, г. XIV, 1-2: 42-45.

Велева, Л. 2001. Търговско-индустриалните камари и професионалното образование в България в началото на XX в. В: Предизвикателствата пред икономическата наука и образование в началото на XXI в. - Юбилейна международна конференция по случай 65 години Висше училище 1936-2001, Академично издателство „Ценов“, Свищов, 302-310.

Велева, Л. 2005. Търговско-индустриалните камари в България 1894-1919. (организация и дейност), С., Авангард Прима.

Даскалов, Р. 2005. Българското общество. 1878-1939, т. II, С., Издателска къща „Гутенберг“.

Другарски срещи на БИД. 1901. СпБИД, г. V, 6-7: 456-460.

Другарски срещи на БИД. 1904. СпБИД, г. VIII, 6: 460-463.

Другарски срещи на БИД. 1911. СпБИД, г. XV, 1: 92-100.

Златаров, Ив. 1902. Нуждата от професионално образование у нас. СпБИД, т. VI, 10: 668-686.

Калчев, Хр. 1898-1899. Земеделското учение и войската. СпБИД, г. III, 3-4: 93-101.

Калянджиев, Ц. 1897. Някои мисли по повод развитието на нашата индустрия. СпБИД, г. II, 4: 151-161.

Калянджиев, Ц. 1909. Няколко думи по учебното дело във връзка със стопанското развитие. СпБИД, г. XIII, 4-5: 254-292.

Костов, Ал. 2008. Техническото и търговското образование в България до Първата световна война – дискусии, идеи, реализация. В: И настъпи време за промяна. Образование и възпитание в България XIX – XX в. С., Издателство на БАН, 38-65.

Кънев, Т. 1910. Професионалното образование и нуждата от подготвен персонал. СпБИД, г. XIV, 7-8: 569-578.

Маринова, М. 2012. Българското икономическо дружество – създаване и утвърждаване в обществено-икономическия живот (1895-1919 г.). Издание на Стопанска академия „Д. А. Ценов“, Свищов.

Минчев, Г.П. 1908 За книгата на Ц. Калянджиев „Търговското образование в странство и у нас“. СпБИД, г. XII, 5-6: 399-403.

Монев, Д. 1943. Проф. Цани Калянджиев (животописен очерк). В: Сборник в чест на проф. Цани Калянджиев 1886-1941. Варна, Печатница „Изгрев“, 3-37.

Попов, Н., М. Пиронкова. 2007. Образователната система в България. История. Съвременен състояние. Сравнение с други страни. С., Бюро за педагогически услуги.

Прешленова, Р. 2008. Училище за промяна. В: И настъпи време за промяна. Образование и възпитание в България XIX-XX в. С., Издателство на БАН, 16-37.

Радева, М. 2002. Културната политика на българската държава (1885-1908). С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Ръждавичка, Ев. 2008. Свищовската държавна търговска гимназия „Димитър Хадживасилев“ и формирането на българския обществен елит в края на XIX и началото на XX в. В: И настъпи време за промяна. Образование и възпитание в България XIX-XX в. С., Издателство на БАН, 65-86.

Списаревски, К.Д. 1906. Женското професионално образование у нас. СпБИД, г. X, 9: 583-596.

Топузов, Ив., Ив. Сарафов. 1971. Първите стъпки на земеделската просвета в България. Пловдив.

Хинков, Хр. 1910. Новото занаятчийско законодателство на България. СпБИД, г. XIV, 7-8: 499-515.

Чакалов, Я. Н. 1896. За търговското образование. СпБИД, г. I, 7: 491-502.

Яблански, Д. 1896. Земеделската криза у нас и средствата за нейното премахване. СпБИД, г. I, 4: 233-249.

Яблански, Д. 1901. Каква трябва да бъде икономическата политика на България – изобщо, и частно – спрямо съседните ѝ държави. СпБИД, г. V, 4-5: 205-262.

KONTROVERZE SAVREMENOG EKONOMSKOG RAZVOJA

Dr Gordana Mrdak

Visoka škola primenjenih strukovnih studija u Vranju

Dr Rade Knežević

Fakultet za strateški i operativni menadžment u Beogradu

Mr Tatjana Mirković

Visoka škola primenjenih strukovnih studija u Vranju

CONTROVERSY OF MODERN ECONOMIC DEVELOPMENT

Gordana Mrdak, PhD

High School of Applied Professionals Studies, Vranje, Serbia

Rade Knejevich, PhD

Strategic and Operational Management Faculty, Belgrade, Serbia

Tatjana Mirkovich

High School of Applied Professionals Studies, Vranje, Serbia

ABSTRACT: *Abstract: From a macroeconomic point of view, the current economic development is characterized by a long period of rapid industrial development of the underdeveloped countries, and the growing conflicts and instabilities within individual economies. The gap in economy between developed and developing countries is deepening. The current economic order is not able to provide solutions to exit the global economic crisis, particularly between developed and developing countries.*

KEY WORDS: *economic development, development paradigms, development directions*

UVOD:

Ekonomski razvoj nije problem samo jedne države već i globalni problem svetske privrede. Ovaj problem ima veliku važnost u ekonomskom smislu da bi smirio tenzije koje se javljaju između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Kod zemalja u razvoju koje su u podređenom položaju javljaju se mnoga politička, nacionalna i etnička pitanja. Zbog nedovoljne i veoma male domaće akumulacije, kao i sve težeg pristupa svetskom finansijskom tržištu, nerazvijene zemlje koriste deficitarno budžetsko finansiranje i emisiju novca radi pokretanja razvoja i dodatnog novčanog kapitala.

Pojava i produbljivanje strukturnih kriza u razvijenim privredama kapitalizma i tranzicione promene u postsocijalističkim privredama sve su očiglednija pojava savremenog ekonomskog stanja. Pojedini industrijski sektori beleže rast, dok se svetska privreda nalazi u najdubljoj krizi posle velike svetske ekonomske krize tridesetih godina dvadesetog veka. Industrijski razvijene zemlje se sve više orijentišu prema zemljama u razvoju tražeći izlaz iz sopstvene krize kroz nova tržišta i nove izvore sirovina. Sve veći izdaci za naoružanje, čak i nerazvijenih zemalja kao i sve oštriji inflacioni poremećaji u svetu, nameću nužnost ekonomske, finansijske i industrijske saradnje razvijenih i nerazvijenih zemalja u njihovoj opštoj međuzavisnosti, što za posledicu ima sve složenije odnose u međunarodnoj podeli rada.

Paradigme ekonomskog razvoja

Dugogodišnja kriza svetske privrede sa karakteristikama strukturne i ciklične krize, ukazuje da ekonomska politika ne daje željene efekte. Sve zemlje u takvim situacijama primenjuju mere stabilizacije i razvojne politike, ali one ne deluju uvek, i ne u istim razmerama i sa istim efektima. Ovo iz razloga jer je međunarodni finansijski kapital vrlo koncentrisan i naročito ograničen kada su u pitanju zemlje u razvoju. Razvijene zemlje preko finansijske moći nameću vlastitu filozofiju razvoja kao i mere sopstvene ekonomske politike.

Osnovna paradigma ekonomskog razvoja zasnovana je na Kejnzijanskoj filozofiji po kojoj je ekonomski razvoj moguć regulisanjem tražnje i potrošnje, i pokazuje da u slučaju

visoke inflacije ili stagflacije ova politika nije moguća. U takvim uslovima inflacija se ubrzava, nezaposlenost se blago usporava ali zato stope rasta u svim segmentima beleže pad. U određenom kontekstu diskontinuitet u razvoju je moguće identifikovati i sa ispoljavanjem dugih privrednih ciklusa, a moguće ga je takođe poistovetiti i sa korenitim promenama u razvoju, koje nastaju kao posledica gomilanja, odnosno rojenja tehnoloških inovacija.¹

S obzirom da je ovakva politika kontraproduktivna u uslovima postojanja inflacije i nepostojećeg privrednog rasta, kao ideološka osnova krajem dvadesetog veka prihvaćena je doktrina monetarizma i odgovarajuće mere monetarne politike, naročito politika deviznog kursa, platnobilansno uravnoteženje i politika kamatne stope. Onog momenta kada nerazvijene zemlje krenu sa primenom mera monetarne politike, pojačava se povezanost međudržavnog kapitala, finansijskih institucija i interesa razvijenih tržišnih privreda. Na taj način stvara se jedinstvena osnova u usmeravanju sredstava, kretanju kapitala, zaštiti interesa krupnog finansijskog kapitala.

U nerazvijenim zemljama tržište roba je ograničeno, tržište rada trpi ogroman pritisak nekvalifikovane radne snage, dok se na tržištu kapitala primećuje ogroman manjak štednje potrebne za razvoj. Takođe postoji slaba organizacija, nedovoljno korišćenje resursa kao i neefikasnost države da interveniše granski i regionalno radi korišćenja faktora razvoja. Dodatna akumulacija obezbeđuje se deficitarnim finansiranjem koje postaje nužnost u ovakvim uslovima. Privredna depresija rezultat je deflacionističke politike razvijenih zemalja u uslovima kada monetarni sistem slabo funkcioniše, u uslovima visoke inflacije i nezaposlenosti, što je dovelo do napuštanja i ove politike i traženja „sopstvenog rešenja za sopstvene krize“.

U nemogućnosti da reše ekonomske probleme i izlazak iz krize, nerazvijene zemlje prihvataju politiku MMF-a orijentisanu na: restriktivnu ekonomsku politiku, zasnovanu na ograničavanju rasta novčane mase u privredi, porastu kamatnih stopa, restrikciji javne potrošnje i investicija, stimulaciji štednje. Prihvatanje ovakve politike od strane nerazvijenih zemalja dovelo je u tim zemljama do smanjenja stope rasta, povećanja nezaposlenosti, obaranja potrošnje i standarda, odliva kapitala kroz otplate i kamate spoljnog duga, socijalnih napetosti i produbljivanja krize. Inflacija nastavlja da raste, pogoršavaju se uslovi prodaje, pogoršavaju se konkurentne sposobnosti privreda zemalja u razvoju i prazne se devizne rezerve nerazvijenih zemalja.

Projekcije MMF-a zasnovane na koncepciji regulisane privrede dovode do suprotnih efekata u nerazvijenim zemljama. Nedovoljno razvijene zemlje mogu u savremenim uslovima ostvariti privredni rast mehanizmom transfera akumulacije i tehnologije iz razvijenih zemalja, po sistemu Geršenkronovog efekta.² Po Aleksandru Geršenkronu, nerazvijene zemlje stiču veliku prednost onog momenta kada uspeju da pokrenu točak privrednog prosperiteta, kada počnu sa pozajmljivanjem akumulacije i tehnologije od razvijenih zemalja, čime mogu izbeći greške koje su bile prisutne u inicijalnim fazama razvoja kod razvijenih privreda kao i smanjiti dužinu trajanja pojedinih etapa privrednog rasta.

Mogući pravci razvoja svetske privrede

Sve veće razlike u visini društvenog proizvoda između razvijenih i nerazvijenih zemalja kao i usporavanje ritma privrednog rasta, pokazuju da svetska privreda ulazi u novu fazu razvoja. Strukturne krize nastaju zbog pojave limitirajućih faktora razvoja i dugoročnijeg su karaktera od ranijih cikličnih kolebanja privreda. Sve veći uticaj na razvoj imaju neekonomski razvojni faktori socijalne i institucionalne prirode. Međunarodni privredni odnosi sve više se zasnivaju na strukturama moći, kao posledica blokovske podele sveta i njihove težnje da svoje

¹ Schumpeter, J., „*The Theory of Economic Development*“, Harvard University Press, Cambridge, 1966.

² Gerschenkron, A., „*Economic Backwardness in Historical Perspective*“, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1962.

uticaje što više prenesu i u domen ekonomskih odnosa. Politikom dependencije (zavisnosti) razvijene zemlje žele da uticajem direktnih investicija utiču na položaj manje razvijenih zemalja. U prilog ovoj politici je i teorija balansiranog razvoja³ koja minimizira značaj deficitnog finansiranja u uslovima nerazvijenosti i preferira značaj inostrane akumulacije u procesu stimulisanja investicija.

Po Rostovu, postoji pet faza razvojnih perioda:⁴ tradicionalno društvo, pretpostavke za uzlet, uzlet, kretanje ka zreloom društvu i period masovne potrošnje. Njegova teorija poznata kao teorija uzleta zasnovana je na postulatu da brz rast vodećih sektora povlači za sobom razvoj i ostalih, manje dinamičnih, sektora privrede. Visoka elastičnost cena u odnosu na ponudu i tražnju u ostalim sektorima znači da se svaka promena u tražnji odražava na promene u ponudi. Krajnji rezultat je stalno rastući obim proizvodnje.

Pet vodećih pravaca u razvojnoj ekonomiji po tradicionalnim i endogenim teorijama privrednog razvoja, na osnovu podele Majkla Todara su:⁵ teorija etapa privrednog rasta, teorija strukturnih promena, teorija dependencije (zavisnosti), teorije neoklasične kontrarevolucije i nova ili endogena teorija rasta. Na osnovu proučavanja privrednih kretanja u pojedinim zemljama, došlo se do zaključka da su karakteristični pravci kojima se zemlja treba kretati rado dostizanja privrednog razvoja: razvoj tehnoloških promena, eliminisanje opadajućih prinosa kapitala, akumulacija ljudskog kapitala kroz obrazovanje, rastući prinosi kao posledica specijalizacije, postojanje adekvatne infrastrukture. Kreatori makroekonomske politike moraju da deluju na dinamiku stope privrednog rasta u dugom roku, kao i voditi računa o ravnotežnom privrednom rastu.

Koncept balansiranog razvoja definiše da je u cilju stabilnog privrednog rasta neophodno održati balans između razvoja primarnog i sekundarnog sektora s jedne, i proizvodnje za domaće i strano tržište, s druge strane.⁶ Ona umanjuje značaj deficitnog finansiranja a preferira inostranu akumulaciju radi stimulisanja investicija. Postkapitalističko društvo u „epicentar uvećanja bogatstva stavlja znanje“⁷ i samo na taj način se može objasniti sadašnja ekonomija i privredni rast.

Jedan od mogućih načina uvećanja društvenog bogatstva jeste i transfer tehnologije i znanja radnika koji koriste novu tehnologiju. Ulaganje u ljudski kapital, u znanje i veštine predstavlja daleko najznačajniji faktor privrednog rasta. Ovakvo gledište ističe značaj investicija u humani kapital u dinamiziranju razvojnih procesa.⁸ Stopa privrednog rasta direktno je zavisna od stope rasta investicija u obrazovanje. Prednosti stečene ranom primenom i eksploatacijom znanja postaju trajne i nepovratne. Učenje kroz praksu je multiplikator rasta radne snage, sadržan je u rastućem iskustvu radnika a materijalizovan u novim proizvodnim sistemima i mašinama.⁹

Strategija dinamičkog rasta

Stopa rasta nerazvijenih zemalja do sada nije prelazila stopu demografskog rasta, što znači stagnaciju nacionalnog dohotka po glavi stanovnika. Ova stopa se procenjuje na oko 2% prosečno godišnje i ne može da osigura veću potrošnju i širenje domaćeg tržišta, veću ponudu i formiranje domaće akumulacije, veću stopu investicija niti pokretanje internih snaga razvoja da dalje razvijaju taj rast.

³ Fei, J., G., „*Development of the Labor Surplus Economy: Theory and Policy*“, Homewood, III:Irwin, 1964.

⁴ Rostow, W., „*The Stages of Economic Growth*“, Cambridge University Press, New York, 1960.

⁵ Todaro, M., „*Economic Development*“, Longman, London and New York, 1997., p.70.

⁶ Lewis Artur, „*The Theory of Economic Growth*“, London, Alen & Unwin, 1957., p.283.

⁷ Drucker, P., „*Posindustrijsko društvo*“, Grmeč, Privredni pregled, Beograd, 1995., s.s. 183-184.

⁸ Becker, G., „*Human Capital*“, 2.ed., Columbia University Press, New York, 1975.

⁹ Kasalica M., „*Makroprivredna optimizacija*“, Ekonomski fakultet, Podgorica, 1998., s.102.

Potencijalna stopa ekonomskog rasta je ona maksimalna stopa koju je moguće ostvariti uz date faktore rasta, kao i uz maksimalno angažovanje proizvodnih i prirodnih resursa u privredi. Potencijalna stopa rasta moguća je uz veću štednju, veće investicije, rast stanovništva, dopunske akumulacije iz inostranih izvora, efikasnosti institucija privrednog, finansijskog i javnog sistema.

Da bi se uravnotežio privredni razvoj, potrebno je obezbediti i održavati tržišnu, monetarnu, platnobilansnu i strukturnu ravnotežu. Osnovni cilj razvojne politike svake zemlje mora biti ostvarenje visoke stope ekonomskog rasta uz ostvarivanje i održavanje svih ravnoteža. Nepoštovanje ovih ekonomskih zakonitosti najčešće vodi zemlje u strukturne ili tržišne neravnoteže. Visoka stopa ekonomskog rasta obično dovodi do naglih i velikih strukturnih promena koje je teško sinhronizovati i usmeriti u tom smislu da se u potpunosti izbegnu disproporcije u razvoju. Primena novih pronalazaka dovodi do povećanja granice optimalnog kapaciteta, ali u uslovima ograničenog domaćeg tržišta to dovodi do disproporcija. Visoke oscilacije u godišnjim stopama investicija takođe mogu dovesti do strukturne neravnoteže.

Dosadašnja ekonomska praksa je pokazala da:

održavanje stalne strukturne i tržišne ravnoteže nije moguće u nerazvijenoj privredi, insistiranje na određenoj ravnoteži obično vodi umerenom i postepenom razvoju, politika ubrzanog privrednog razvoja nerazvijenih zemalja postavlja dilemu dozvoljene i nedozvoljene neravnoteže, gde bi se trebala odrediti dozvoljena neravnoteža gde će se štetne posledice neravnoteže i stimulativni efekti izjednačiti.

Svaka zemlja teži većem privrednom razvoju i obično se nađe u dilemi: da li potencirati postepen ili skokovit razvoj? Ako je rast nacionalnog dohotka po glavni stanovnika ispod 2% godišnje, znači da zemlja treba odbaciti mogućnost postepenog i niskog razvoja, jer on nije dugoročan niti obezbeđuje razvoj već stagnaciju. Tada se zemlje opredeljuju za brz i skokovit razvoj, korišćenjem noviz uslova razvoja sadašnjice koje podrazumevaju:

veću primenu najnovijih tehničkih otkrića i skraćenje vremena primene, zaustavljanje odliva kapitala i viška radne snage u razvijene zemlje, veća eksploatacija prirodnih izvora i sve veće korišćenje alternativnih faktora proizvodnje,

veća stopa investicija koja bi obezbedila stopu ekonomskog rasta od 6-8%, porast domaće potrošnje koji treba da obezbedi razvoj domaćeg tržišta.

Razvojna makroekonomija na ovaj način opredeljuje privrednu dinamiku koristeći podatke i činjenice koje odlikuju privredni prosperitet jedne zemlje. Oblikovanje osnovnih makroekonomskih agregata podrazumeva međusobne veze četiri sektora: stanovništva, privrede, države i inostranstva. Ukupna privredna moć svake nacionalne ekonomije je ograničena raspoloživošću proizvodnih faktora.

ZAKLJUČAK

Izučavanje pitanja karakterističnih za savremenu teoriju i politiku privrednog rasta i razvoja podrazumeva da se „globalna periodizacija najvećih tehnoloških i privrednih diskontinuiteta posmatra u vremenu poslednjih sto pedeset godina“. ¹⁰ Diskontinuiteti u razvoju istovremeno su i epohe velikih tehnoloških ili industrijskih revolucija. Za razvojnu ekonomiju je važna okolnost da je primena savremenih tehnoloških dostignuća iz korena promenila suštinu i karakter mnogih kategorija koji služe za razumevanje funkcionisanja privrede i njene ekonomske efikasnosti.

Proces transformacije strukture svetske privrede koji se dešava poslednjih nekoliko decenija označio je ovaj period kao „epohu znanja“ ili „društvo intelektualne tehnologije“.

¹⁰ Paiter, A., „*Inovation, Information and Long-Term Growth*“, p. 224-236.

Kada se objašnjavaju telike tehnološke i društvene promene, imaju se u vidu fenomeni koji se odnose na deindustrijalizaciju, revitalizaciju, jačanje uslužnog sektora, internacionalizaciju. Nove ekonomski tokovi obeležavaju kompleksnost i izražena disperzija. Nastaju nove industrijske grane i oblasti gde intenzivna tehnološka modernizacija definiše većinu postojećih sektora proizvodnje.

LITERATURA

Schumpeter, J., *“The Theory of Economic Development”*, Harvard University Press, Cambridge, 1966.

Gerschenkron, A., *„Economic Backwardness in Historical Perspective“*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1962.

Fei, J., G., *„Development of the Labor Surplus Economy: Theory and Policy“*, Homewood, Ill:Irwin, 1964.

Rostow, W., *„The Stages of Economic Growth“*, Cambridge University Press, New York, 1960.

Todaro, M., *„Economic Development“*, Longman, London and New York, 1997., p.70.

Lewis Artur, *„The Theory of Economic Growth“*, London, Alen & Unwin, 1957., p.283.

Drucker, P., *„Posindustrijsko društvo“*, Grmeč, Privredni pregled, Beograd, 1995., s.s. 183-184.

Becker, G., *„Human Capital“*, 2.ed., Columbia University Press, New York, 1975.

Kasalica M., *“Makroprivredna optimizacija”*, Ekonomski fakultet, Podgorica, 1998., s.102.

Paiter, A., *„Inovation, Information and Long-Term Growth“*, p. 224-236.

OBRAZOVANJE MLADIH KAO PREDUSLOV ZA PREDUZETNIČKE AKTIVNOSTI

Prof. Dr Petronije Jevtić
Visoka škola primenjenih strukovnih studija, Vranje,
Miroslava Jevtić
Student, Ekonomski fakultet, Beograd

EDUCATION OF YOUNG PEOPLE AS A PREREQUISITE FOR ENTREPRENEURIAL ACTIVITY

Prof. Petronije Jevtich, PhD
High School of Applied Professionals Studies, Vranje, Serbia
Miroslava Jevtich, PhD
Economic Faculty, Belgrade, Serbia

ABSTARCT: *Strengthening of market relations and new ways of economic thinking has encouraged the development of initiative and entrepreneurship. Entrepreneurship and entrepreneurs are the basis of a modern market economy. Entrepreneurship along with human resources, capital and natural resources as a fourth factor of production combines and organizes other factors for profit. Entrepreneurship is characterized by continuous application of opportunities for starting new business ventures and applying new forms of work activities, taking the direction towards risk and profit as a reward for the underwriting operations. In modern economic conditions is necessary to the existence of appropriate conditions to encourage entrepreneurial activity among people starting a business, increase the production of goods and services and meet demand. Entrepreneurs constantly and permanently pursue entrepreneurial function in order to promote the company and contribute to growthand development of same. In order to successfully perform the entrepreneurial function is necessary for entrepreneurs to possess certain knowledge, skills and abilities. In other words, it involves the introduction of entrepreneurship in institutions, regular seminars, training and lectures as an opportunity for entrepreneurs to acquire the knowledge and ability to increase entrepreneurial skills and management capabilities to small and medium enterprises. The conditions that must exist for starting entrepreneurial activity as important factors for choosing the form for starting a small business determine the basis for making a quality decision to start the entrepreneurial activity.*

KEY WORDS: *entreprenership, entrepreneurs, small enterprises, entrepreneurial activity, new forms to work*

1. OPŠTI USLOVI ZA POČETAK PREDUZETNIČKE AKTIVNOSTE

Pojava preduzetništva i preduzetnika u poslednjih dvadeset godina je usko povezana sa izraženim ekonomsko-razvojnim dimenzijama i demokratskim društvenim procesima. Preduzetništvo i preduzetnici su osnova moderne trsžišne ekonomije. Značaj preduzetničkih aktivnosti u uslovima izraženih ekonomsko-razvojnih procesa sve više raste kao rezultat povećanih potreba potrošača i potrebe njihovog zadovoljavanja.

Razvijeni tržišni odnosi, izmenjeni način ekonomske misli, preuzimanje inicijative i razvoj preduzetništva doprinose promenama odnosa u nacionalnoj ekonomiji. Može se reći da preduzetništvo kao četvrti faktor proizvodnje organizuje druge faktore -rad, kapital i prirodne resurse- sa osnovnim ciljem – ostvarenje profita. Preduzetništvo karakteriše stalno traženje novih mogućnosti, preuzimanje rizika dali će se postići konkretni rezultati ili će posao propasti, i fokusiranost ka profitu kao rezultatu ili nagradi za preuzeti rizik u poslovanju i izvršene poslovne aktivnosti. Preduzetnik stalno i trajno obavlja preduzetničku aktivnost radi stvaranja odrenene vrednosti ili preduzeća. Drugim rečima, putem preduzetničke aktivnosti preduzetnik zapravo stvara preduzeće.

Preduzetništvo je složen proces stvaranja nečeg novog ili nove vrednosti a preduzetnik je osoba koja može da kreira novu vrednost i koja troši svoju snagu, znanje, vreme, preduzima

finansijski, materijalni, psihološki i socijalni rizik i zato je finansiski nagrađen a istovremeno zadovoljan uspehom i ugledom koji uživa u okruženju.

Zastupljenost preduzetništva i preduzetnika u malim preduzećima određena je prisustvom inovativnosti, sposobnošću da se preuzme rizik i punom samostalnošću u poslovnim aktivnostima. Ove karakteristike definišu suštinu preduzetništva i kroz njih se vidi razlika između preduzetničkog i nepreduzetničkog ponašanja preduzeta. Otpočinjanje preduzetničke aktivnosti uslovljeno je postojanjem određenih uslova, tipičnim za preduzetnika.

Neophodni uslovi za početak preduzetničke aktivnosti su:

- postojanje preduzetničkog duha i inicijative,
- lični motivi za vlastiti biznis,
- lične karakteristike preduzetnika,
- preuzimanje rizika u početku preduzetničke aktivnosti i
- želja za nagradom za uloženi napor za preduzetničke aktivnosti.

Preduzetnički duh i preduzetništvo u osnovi su određeni ponašanjem individue. Preduzetnički opredeljena osoba mora sama nositi osećaj sigurnosti, samostalnosti i nezavisnosti u aktivnostima. Drugim rečima, to znači slobodu u odlučivanju i motiviranost za preduzimanje aktivnosti.

Vršenje preduzetničke funkcije čini osnovu tržišno orijentisanog preduzeća. S druge strane, razvijena tržišna privreda jača preduzetnički duh. Mogućnosti za razvoj preduzetništva u razvijenim tržišnim privredama razlikuju se od mogućnosti koje nude tradicionalno orijentisani tržišni sistemi. Moderne tržišne privrede imaju velike mogućnosti za unapređenje i razvoj preduzetništva i preduzetničke aktivnosti. U tržišnim privredama, država preduzima mere za stvaranje, održavanje i razvoj neophodne konkurencije za pokretanje preduzetništva i preduzetničke aktivnosti, preduzima mere za zaštitu preduzeća i potrošača od nelojalne konkurencije i mere za zaštitu strateških interesa i društvenih vrednosti.

Inicijativnost kod preduzetnika ogleda se u mogućnosti kontinuiranog uvonenja i korišćenja novih načina i oblika rada, kao što su uvonenje novih tehnologija u proizvodnji, stalna promena sirovina i zamena postojećih sa novim materijalima, otkrivanje novih načina za promociju i marketing proizvoda i usluga i pronalaženje novih tržišta za prodaju proizvoda.

Stepen inovativnosti u malim preduzećima određen je obimom novih oblika rada koje unosi preduzetnik u poslovanje.

Lični motivi za otpočinjanje sopstvenog biznisa identifikuju se kod pojedinca-budućeg preduzetnika u mogućnosti koja im se nudi u postizanju boljeg životnog standarda, statusa i reputacije u sredini i privlačnosti pokretanja sopstvenog biznisa. Uspeh malog biznisa zavisi od ličnih motiva i razmišljanja preduzetnika, njegove sposobnosti i inicijativnosti za preuzimanje aktivnosti. Mogućnost visoke zarade, samostalnost u radu i želja za promenom postojećeg posla i radnog vremena su najčešći lični motivi da preduzetnik otpočne preduzetničku aktivnost. Dešava se često da preduzetnik odluči da krene u sopstvene poslovne aktivnosti voden motivom i razmišljanjem da je sopstveni biznis jednostavniji i lakši posao u odnosu na posao koji bi radio kao zaposlenik drugog preduzetnika.

Možemo izdvojiti sledeće potrebne lične karakteristike koje bi trebao imati preduzetnik kod započinjanja preduzetničkih aktivnosti:

- sposobnost da preuzme inicijativu i akciju;
- sposobnost da izrazi svoje misli i stavove;
- sposobnost za višednevni rad, odgovornost i istrajnost u radu;
- hrabrost da preuzme rizik i
- kapacitet za donošenje odluka.

Preuzimanje rizika u procesu pokretanja preduzetničke aktivnosti je velika hrabrost za budućeg preduzetnika. Preduzetnik ne može da predvidi rizik u vreme početka preduzetničkih

aktivnosti. Preduzetnik može da predvidi samo faktore, razloge koji ga vode u pokretanje malog biznisa. Svaka preduzetnička aktivnost je izložena određenim rizicima.

Dominantni rizici u poslovanju malih preduzeća su:

- rizik od finansijskog neuspeha poslovne aktivnosti i finansijski gubitak ako se dobro ne predvide finansijska ulaganja;
- rizik od propadanja biznisa i
- zanemarivanje porodice.

Preuzimanje rizika u poslovanju dovodi do velike neizvesnosti. Za preduzetništvo je tipična velika neizvesnost. Svaka preduzetnička aktivnost ne znači siguran finansijski uspeh. Finansijski dobitak odnosno profit nikada se ne može očekivati sa sigurnošću. Zbog toga je preduzetnička aktivnost neizvesna i rizična.

Nagrada za preuzetu poslovnu aktivnost i uložene napore u preduzetničke aktivnosti može se naći u finansijskim beneficijama, zadovoljstvu poslom, osećajem uspeha i ispunjenosti, poštovanjem i ugledom u sredini i širem okruženju.

2. PROGRAMI ZA OBUKU PREDUZETNIKA

Da bi se uspešno obavljala preduzetnička funkcija u cilju promovisanja preduzetništva i stvaranju profita, preduzetnici moraju da imaju odrenena znanja, veštine i sposobnosti. To nameće potrebu uvonenja preduzetništva u institucije, održavanja redovnih seminara, stručnih obuka i predavanja za preduzetnike, programa za obuku preduzetnika kao način povećanja sposobnosti preduzetnika za upravljanje malim preduzećima.

Programi za obuku preduzetnika uvode se u cilju unapređenja poslovanja svog preduzeća (obrt kapitala, smanjenje troškova poslovanja i smanjenje rizika u radu). Programi za obuku preduzetnika sadrže informativne i formativne aspekte upravljanja poslovnim procesima i detekciju onih elemenata i procesa koji imaju najveći uticaj na rad preduzetnika. Programi za obuku treba da omoguće preduzetnicima sticanje znanja za ostvarivanje obrta kapitala i finansijsko upravljanje, pripremu planova za pokretanje nove preduzetničke aktivnosti, kreiranje i primenu novih ili revitalizaciju postojećih poslovnih aktivnosti, izradu specifičnih poslovnih planova za unapređenje preduzetničke budućnost usred burnog menunarodnog okruženja, širenje preduzetničkih kompetencija, znanja i veština za poslovni menadžment, nova znanja i različite načine razmišljanja o sopstvenoj ulozi – ulozi preduzetnika i lidera, i znanja za prepoznavanje i upotrebu informacija koje omogućavaju ubrzanje procesa i donošenje odluka a istovremeno smanjuju rizik od pogrešnih poslovnih odluka.

U cilju promovisanja preduzetništva, preduzetnici treba da poseduju odrenene veštine i znanja i da razvijaju znanja i veštine koje poseduju.

Definisanjem ciljeva, principa i nosilaca organizacione aktivnosti usmerene na razvoj preduzetništva i podsticanje razvoja odrenenih ličnih karakteristika, kao što su kreativnost, inicijativa, samostalnost i odgovornost, kreira se osnovni koncept podsticanja pojedinaca da pokrenu mali biznis. Sposobnost, veština i stavovi preduzetnika, pored znanja, su osnova za pokretanje i podsticanje preduzetničkih aktivnosti.

Tržišne ekonomije zasnovane na znanju imaju prioritet-podsticanje ukupne konkurentnosti tržišne ekonomije i razvoj kroz razvoj preduzetničkih aktivnosti. Razmenom iskustava, programa učenja i obuke, koristeći metode sticanja i prenošenja znanja, uvonenjem nacionalnih obrazovnih politika za kompletan razvoj pojedinaca i učenje strategija preduzetništva, podstiče se razvoj preduzetničkih aktivnosti i ekonomskog razvoja.

Realizacija program za obuku preduzetnika sprovodi se kroz:

- osnivanje i razvoj insitucija za podršku razvoja preduzetništva i malih preduzeća;
- podršku novih oblika poslovanja i uvonenje savremenog načina rada u malim preduzećima;

- promociju projekata za poslovnu saradnju, partnerstvo preduzeća u zemlji, regionu i zemljama EU;
- pomoć integracijama malih preduzeća na međunarodno tržište;
- osnivanje i razvoj institucija za podršku na razvoju preduzetništva i malih preduzeća;
- pomaganje integracije malih preduzeća u međunarodno tržište,
- saradnju malih preduzeća sa institucijama u državi, naročito sa finansijskim institucijama radi postizanja većeg nivoa informisanosti i obezbeđivanje potrebnih usluga preduzetnicima,
- poticanje samozapošljavanja i povećanje zaposlenosti,
- stručno osposobljavanje, prekvalifikaciju i dokvalifikaciju zaposlenih,
- uvonenje programa za finansijsku podršku preduzetničke aktivnosti,
- osnivanje informativnih institucija za sakupljanje informacija i podataka, i distribuciju informacija prema potrebama preduzetnika,
- razvoj i formiranje , preduzetničkih škola, odnosno uvonenje učenja o preduzetništvu kao ključnoj kompetenciji u svim oblicima i vidovima formalnog i neformalnog obrazovanja i učenja.

ZAKLJUČAK

Naspram opšteg konsenzusa o značenju preduzetništva i razvoja sektora malih preduzeća, u proteklom periodu su napravljeni nedovoljni naponi u pravcu jačanja aktivnosti relevantnih institucija za podršku privatnom sektoru i oceni njihovog uticaja na podsticaj preduzetništva.

Rast i konkurentnost malih preduzeća ograničeni su nedostatkom izvora finansiranja i visokim troškovima za alimentiranje finansijskih sredstava za pokretanje preduzetničke aktivnosti. Limitirajući faktor za pokretanje preduzetničke aktivnosti, sem ograničenih finansijskih sredstava, je i manjak menadžerskih veština i veština za prezentovanje preduzetničke aktivnosti pred finansijskim institucijama. Preduzetništvo se podstiče kroz razne programe državne institucije, poticanje poduzetništva žena, mladih ljudi ili obrazovanja poduzetnika. Danas o obrazovanju pretežno ulažu velika preduzeća koji imaju tradiciju ulaganja u obrazovanje, dok mala preduzeća i preduzetnici imaju finansijske probleme i muče s likvidnošću i ostalim problemima. Postojanje visokostručnih i profesionalnih institucija za podršku i sprovođenje programa učenja o preduzetništvu ima velik uticaj za pokretanje preduzetničke aktivnosti.

LITERATURA

Burns Paul, Jim Dewhurst, (1996), *Small business and entrepreneurship*, London, Macmillan ;

Brunsko Zagorka, (1991), *Poduzetnik I poduzetništvo u ekonomskoj teoriji*, Zagreb, Ekonomski centar;

Cynthia Benzing, Hung Mang Chu and Orhan Kara, (2009), Entrepreneurs in Turkey: A Factor Analysis of Motivations, Success Factors and Problems, *Journal of Small Business Management*, Vol. 47, No. 1, pp. 58-91;

Fiti Taki, (2008), *Osnovi ekonomije*, Skopje, Ekonomski fakultet

Marušić Sveto, (1994), *Upravljanje I razvoj ljudskih potencijala* Zagreb, Institut Zagreb;

Stewart W. H. , Philip L. Roth, (2007), A Meta-Analysis of Achievement Motivation Differences between Entrepreneurs and Managers”, *Journal of Small Business Management*, Vol. 45, No. 4, pp. 401-421

Stošić Mihajlović Ljiljana, Staanišavljević Branilav, (2010), *preduzetništvo i inovacije*, Visoka škola primenjenih strukovnih studija, Vranje

Šuklev Bobek, (2008), *Menadjment*, Skopje, Ekonomski fakultet

LIFELONG LEARNING AS A MODERN EDUCATIONAL PARADIGM

Prof. Rujica Stojanovich, PhD

High School of Applied Professionals Studies, Vranje, Serbia

Prof. Maja Gocich, PhD

High School of Applied Professionals Studies, Vranje, Serbia

Goran Petkovich, Lecturer

High School of Applied Professionals Studies, Vranje, Serbia

ABSTRACT: *In this professional paper, the concept of lifelong learning is observed as a modern educational paradigm. This form of learning comprises and interrelates education of children, youth and adults. It is implemented through formal education (university), non-formal education (specialization and training in the workplace) and informal education (learning at home, or exchange of knowledge within the family and among friends), and self-directed education (an individuals decide themselves what to learn and how to learn). Lifelong education is regulated by legal regulations (both international regulations and national legal documents of the Republic of Serbia) that are listed in this paper. The need for lifelong learning is observed in the case of Pčinja District and the possible involvement of College of Applied Professional Studies from Vranje in the process of lifelong education is being investigated. The conclusion is that lifelong learning is the investment in people as the greatest social wealth.*

KEY WORDS: *lifelong learning, formal education, non-formal education, informal education, self-directed education.*

1. INTRODUCTION

Lifelong learning is the purposeful process of acquiring knowledge that implies all forms of acquisition of knowledge and skills, both through formal, non-formal and informal learning at all ages. It takes place in different conditions, and it is aimed at personal development of individuals and their abilities. Lifelong learning has two dimensions:

time dimension ("A man learns while he is alive" says a Serbian proverb),

spatial dimension (learning not only in educational institutions, but in all places and all situations)¹.

Formal education is the acquisition of knowledge through formal instruction that takes place within the school system and leads to obtaining a diploma (certificate), which implies national recognition of one's attainments, represented by acquired skills, competencies and levels of education.

Non-formal education refers to all programs and activities of education and learning outside the school system. It is organized and institutionalized; however, it proceeds after social verification of acquired knowledge and achievements is completed. It can be organized in the workplace, as well as through the activities of civil society organizations, such as NGOs, trade unions, various associations and the like.

Informal learning is a process that lasts throughout life; it may contribute to personality development, formation of opinions, adoption of certain values and virtues. It takes place in the family, in the workplace, in daily life or through contacts with others.

Self-directed education allows an individual to decide when, what, how much and how to learn. In that sense, the lifelong learning mainly entails non-formal and informal education².

2. LEGAL REGULATION

¹ Универзитет у Београду, 2017. Стратегија развоја доживотног учења, https://bg.ac.rs/files/sr/studije/DozivotnoObrazovanje_strategija.pdf

² ИСрбија – Типови образовања, 2017. Уводна реч, <http://www.iserbia.rs/info/tipovi-obrazovanja-26>

Key legal Acts (international regulations and instruments of the Republic of Serbia) governing lifelong learning are:

Memorandum on lifelong learning, adopted in 2000 (which coordinates this process at the European level);

The European Lisbon Strategy, adopted in 2000 (which implies adjustment of educational system in order to build a knowledge-based society or in order to offer opportunities to learn at all ages and all levels of social stratification);

The Bologna Declaration adopted in 1999 (signed by Serbia in 2003);

Poverty Reduction Strategy in Serbia adopted in 2003;

National Employment Strategy adopted in 2005;

National Strategy for Development of Adult Education (*Službeni glasnik RS* Nos. 55/05 and 71/05);

National Strategy for Serbia to join the EU adopted in 2005;

Law on Higher Education (*Službeni glasnik RS*, No. 76/05);

Lisbon Recognition Convention (The Convention on the Recognition of Qualifications concerning Higher Education), adopted in 2007 and ratified by Serbia;

Memorandum between the Government of the Republic of Serbia and the European Commission on the access of Serbian to EU's lifelong learning program (Brussels, 2011)^{3 4}.

3. REASONS FOR LIFELONG LEARNING IN THE REGION OF PČINJA

3.1 Unemployment

Seven out of twelve most underdeveloped municipalities in Serbia is located within the regions of Pčinja and Jablanica. Additionally, Regional Chamber of Commerce in Leskovac warns that Pčinja District and Jablanica District have a very low rate of employment. Lately, the number of those seeking employment is almost equated with the number of those who are employed. The employment rate only exceeds 20%.

In the city of Vranje and six other municipalities in the region of Pčinja, National Employment Service records that every seventh inhabitant is unemployed. If this trend is continued, the moment when there would be more unemployed than those who have a job in this district is not far away. The unemployment rate in Bosilegrad and Trgovište exceeds 50%, while it is over 60% in Preševo.

3.2 Municipalities with 100 workers

The municipality of Crna Trava employs about 120 workers, whereas domestic product of the municipality of Bosilegrad results in about 160 employees.

3.3 From “industrial highway“ to “manufacturing alleys”

Vranje lost economic primacy in the region of Pčinja. About 4% of the gross national income of the Republic of Serbia (1992) is now elusive. In the economy of Vranje there are less than two and a half thousand jobs. Company Simpo has as many workers as forty years ago. Small producers in Vranje are cheap labor hand of foreign employers. Employment of Vranje is covered by only three percent of Vranje town budget. The biggest problem of the economy of Vranje will be not to produce, but how to sell⁵.

3.4 The structure of the unemployed

More than a quarter of workers on the labor market in the region, about eight thousand of them, completed the secondary school. Every thirty unemployed in the region has a

³ Универзитет у Београду, 2017. Стратегија развоја доживотног учења, https://bg.ac.rs/files/sr/studije/DozivotnoObrazovanje_strategija.pdf

⁴ Целоживотно учење – стратегија у савременом друштву, 2017. <https://www.google.rs/stat.uns.ac.rs/LLLprogramma/Nis/LLL-PREDAVANJE2>

⁵ Стаменковић, С. 1995. Врање – генеза и насеобинска еволуција, Географски факултет Универзитета у Београду, посебна издања, књига 7, Београд

university degree, while in Vranje every tenth unemployed has a university degree. In the municipality of Trgovište more than ten persons fail to find a job upon graduation. Furthermore, women in this district have more difficulties in getting employment than men. Three hundred disabled persons, mainly registered in Vranje, are still unemployed. Pčinja District has about fourteen thousand of Roma people. They are on the labor market now, without any prospects of finding a job.

3.5 Lower salaries

Average earnings in Pčinja District are about thirty thousand dinars, lagging behind the average salary in Serbia for one third, and trailing behind the north Serbia for forty percent.

3.6 Retraining

Action of retraining of the unemployed, as explained by Employment Service of Vranje, is a part of United Nations Program for Peacebuilding and Inclusive Local Development (PBILD). Its purpose is to improve the qualifications of the unemployed in order to facilitate their employment. In Pčinja district, according to the records of the above mentioned service, unqualified people are the majority of the unemployed.

3.7 Five candidates for one job offer

Around seven hundred people on average visit job fairs in Pčinja District. Jobs are offered by small and medium businesses - about one hundred jobs are approximately available. So far there has been high demand for workers ranging from the field of textile and shoe industry, furniture manufacturing sector, technologists and designers, mechanical engineering experts, to agriculture workers and salespersons, respectively. An average of five candidates applied for one position.

3.8 Welding trade - hopes for employment

Welder is a demanded profession. Welding school is open. Supposedly the State has realized that there is a company in Vranje that has done very serious business in the world for decades.

3.9 How to earn a living

More than half of the citizens of Pčinja District believes that agriculture is the basis for the economic development of this region, and therefore it is necessary to invest more budget money to help farmers. More and more people see the opportunity in the development of tourism and light industry, and there is an increasing number of those who believe that municipalities should assist the development of small and medium enterprises. These are some of the results of the research on the satisfaction of citizens in thirty-four municipalities in southern and southwestern Serbia conducted by the Center for Free Elections and Democracy (CeSID) with financial support from the EU and the Government of Switzerland through the European Partnership with Municipalities named EU PROGRESS.

3.10. Center "Connection" - best cross-border practice

The center for training of persons with disabilities operated in Vladičin Han. The aim of the training was to encourage entrepreneurial spirit of the disabled. The financial means were provided by the European Fund for the implementation of cross-border practice between Serbia and Bulgaria.

3.11. Economic asylum seekers

According to the Police Department in Vranje, during the period of one year an average of two thousand people from these parts of the country went to the West primarily in order to seek economic asylum. However, hardly anyone gained asylum (only five percent of them)⁶.

⁶ Милић, Љ. 2013. Новински чланци за "Привредни преглед", (9.I; 20.I 28.I; 22.V; 15.VII; 5.VIII; 4.IX; 28.IX; 27.XI; 2.XII I 12.XII), Београд

The following facts were presented at the conference held in Belgrade on March 13th, 2017 organized by the National Employment Service of the Republic of Serbia. The theme of the conference was "Workplace more accessible than ever before."

It was told that the employment rate was 45.5 percent, and the unemployment rate is 13%. The objective of the Government of Serbia is the unemployment rate of 10.5 percent by the end of this year. For this purpose, the entrepreneurial spirit and quality of workforce must be improved. Therefore, the Government of Serbia launched the project "Decade of Entrepreneurship" with a fund of 12.5 billion dinars intended for implementation of the program in small and medium-sized enterprises. Entrepreneurs are especially interested in programs concerned with the employment of less employable category on newly created jobs with stimulus ranging from 150 to 300 dinars per one newly employed worker.

The employers are informed about National Employment Service programs in the field of further education and training, subsidized employment and enterprise development, as well as job offers aimed at vocational rehabilitation and employment of persons with disabilities.

National Employment Service has provided 2.8 billion dinars from its own fund and additional 550 million dinars for employment of persons with disabilities in the course of implementation of active employment measures in 2017⁷.

4. THE ROLE OF COLLEGE OF APPLIED PROFESSIONAL STUDIES IN VRANJE IN THE PROCESS OF LIFELONG LEARNING

College of Applied Professional Studies in Vranje is the institution which currently implements formal learning. It is carried out according to the Bologna Declaration. The students, mostly former high school graduates, master the formal instruction according to the appropriate programs presented by their teachers. The education lasts for six semesters. The system of evaluating the acquired knowledge (ECTS credits) results in obtaining the diploma and its supplement in English. The following study programs can be enrolled at this College: mechanical engineering, wood technology, food technology, production economics, traffic engineering and environmental protection.

The inclusion of College of Applied Vocational Studies in Vranje in the process of lifelong learning is a logical process. Some of the reasons are listed below.

People are able to learn throughout life, and many people spend their whole lives learning. These are called "life-long learners". Studying, training and improving the existing knowledge are essential for the full development of one's personality, potentials and abilities.

"The idea of lifelong learning permeates the work of the ancient Greek philosopher Plato (5th - 4th century BC). Basil Yeaxlee (1883-1967) defined lifelong learning, while Eduard Lindeman (1885-1953) considered this process the intellectual foundation for the understanding of education as a continuous aspect of daily life".⁸

In order to develop a culture and tradition of lifelong learning among individuals, it is essential to strengthen the need, will, interest and motivation for further learning since lifelong learning is continuous, voluntary, gradual and self-motivated pursuit of knowledge. The benefit that comes up as a result should not only be evaluated by the progress in their career, but also by their personal satisfaction.

The implementation of lifelong learning entails appropriate programs. As for the adult population, programs should be original, adapted to the interests and needs of this group of people. Each adult participant in the group subjected to instruction and training brings a different previous knowledge and experience into the group.

⁷ Национална служба запошљавања Републике Србије, 2017. Радно место данас доступније него раније, Скуп у Београду www.nsz.gov.rs/live/info/vesti/radno_mesto_danas_dostupnije-nego-ranije.cid343

⁸ Целоживотно учење – стратегија у савременом друштву, 2017.
<https://www.google.rs/stat.uns.ac.rs/LLLprogramma/Nis/LLL-PREDAVANJE2>.

"Whatever your life's work is, do it well" - said Martin Luther King. "In order to discover which competencies people who seek employment are lacking, the International Labor Organization conducted a survey among employers. The most common lacks are listed in the following disadvantages:

- the lack of ability to learn, read, write and calculate;
- the lack of ability for active listening and oral communication;
- the lack of creative thinking and problem solving;
- problems in interpersonal relationships, inability to work in a team or group;
- the lack of independence and organization in managing our own work;
- the lack of basic computer literacy"⁹.

Regarding the situation in the area of employment in Pčinja District, efforts of Serbian Government to improve this situation and the analysis of capabilities of the unemployed, College of Applied Professional Studies could develop a strategy for lifelong learning.

The aim of the strategy would be to integrate all forms and advancements of additional training into a single system, to provide better access to information to all interested parties. Hence, the possibility of further training would be made more efficient and transparent. Vocational guidance, counseling services and guidances should be available to all potential users, so that they could be aware of the possibilities offered by the ongoing process of lifelong learning.

According to the conclusions of the European Council in Lisbon, core competences will include the mastery of:

- computer skills,
- foreign languages,
- technical culture,
- managing ability,
- social skills (communicative abilities, culture of expression, self-confidence, and accepting other people's differences and opinions).

The common market is constantly imposing the demand for new educational profiles, new skills and abilities, and the boundaries between different sectors are increasingly moving and becoming intersected. Accordingly, it is necessary to adapt the existing programs to these requirements, as well as to develop new programs coordinated with the workplace needs (determined by needs' analysis), the interests of economic entities and individuals.

Flexibility and accessibility of education involves the use of computer or digital technology, especially the promotion of e-learning, mobile learning, and distance learning.

Individuals do not learn only in school, but also in everyday life situations and throughout life, and knowledge obtained in such manner cannot be ignored, but adequately evaluated and exploited.

The evaluation of such knowledge can be implemented through specific tests, exams, and practical exercises.

Knowledge of foreign languages and computer skills is evaluated by means of diplomas and international certificates.

Studying which includes academic credit system also allows credit evaluation of knowledge acquired outside the faculty (in summer schools, seminars, conferences, etc.). Accordingly, it is necessary to take advantage of potential reforms in education and their tools

⁹ Кочиш, Б. децембар 2007. Од теоретичара до практичара – нови начин учења, AIESEC, Нови Сад, Публикација "Реч више", Новосадски хуманитарни центар

(ECTS, Diploma Supplement (as description of specific skills acquired by holders of higher education degrees), qualification framework, etc.)¹⁰.

Along with the above mentioned theoretical content, it should be pointed out that College of Applied Professional Studies in Vranje included in their study programs lawfully binding number of lessons of practical training, which are carried out in the respective companies and laboratories in the territory Pčinja District. As lifelong learning involves active attitude towards practical work, practical training needs to be organized along with increased participation of mentors - professionals employed in institutions where the practice is carried out.

For the implementation of the program of lifelong learning, our College should continue with its practice of participating in various EU programs. In that respect, the Republic of Serbia has signed the agreement with the EU on science (EP7 program, which is the 7th Framework Programme for Research and Technological Development), on education (Tempus programme), and various other programs for all educational levels.

As an academic institution, College of Applied Professional Studies in Vranje could offer modernized courses, vocational training and counseling for individuals or groups interested in lifelong learning¹¹. The advantage of this College is that it provides much more than high school education, as well as the fact that its completion requires significantly shorter period of time than university studies.

5. DISTANCE LEARNING IN A DIGITAL AGE

We live in a time of rapid change in the world that has literally become a "global village". Rapid development of information technology, robotics and nuclear energy (either for peacetime or wartime purposes) has led to major changes. More and more people are losing their jobs, and they subsequently being replaced by industry robots. Public property is being grabbed by the private one. Trusts and monopolies in world finance are hypersensitive to the decline in economy and downturn of their profits, because even small percentage may cause dramatic fall. They resort to wars, overturn governments, destroy states and social systems, redraw state borders and fence them with barbed wire, violate international law, move whole nations from one end of the continent to the other, or from one part of the world to the other, force them into camps, and provoke all sorts of madness and hopelessness.

There is a good side of the digital era we live in. Computerized work is easier. In addition, it is performed faster. We feel more comfortable in a car managed by the navigator. We watch our favorite movie on the screen of our mobile phone while we're on the bus, train or plane. We follow our child via Skype installed on our computer. We also follow webinars instead of classical seminars and conferences. We eat what our favorite catering service displays on our mobile phones and deliver to our home address afterwards. We buy from armchairs and pay on-line. We compete on all kinds of markets sitting comfortably in our chairs. We do not need to wipe dust off the furniture because we have guests – we are going to socialize with people via Skype. We have a whole library in your pocket, as we use e-book readers, such as Kindle e-reader. We also use on-line electronic dictionaries or applications on our smart phones or tablets to facilitate foreign language learning, as well as multimedia courses and platforms for distance language learning. These modern devices that require digital literacy can be accessed at any time and any place.

The doctor advises us via the Internet. We cheer for your favorite team in front of the TV. After coming home from work, we turn on the air-condition so that we could have mild twenty degrees in our apartment. If only we could have a *secured job*... The time when Serbian

¹⁰ Универзитет у Београду, 2017. Стратегија развоја доживотног учења, https://bg.ac.rs/files/sr/studije/DozivotnoObrazovanje_strategija.pdf

¹¹ Целоживотно учење – стратегија у савременом друштву, 2017. <https://www.google.rs/stat.uns.ac.rs/LLLprogramma/Nis/LLL-PREDAVANJE2>.

writer Duško Radović was saying that after every seven years we should change our working environment, so that we would not work out of habit, or become „rusty“, vanished along time ago.

5. CONCLUSION

This paper is an attempt to consider the concept of lifelong learning as a paradigm of modern education. Although the job crisis is on a global scale, this paper is limited to our microcosm - Pčinja District. Its population has been lower by 10 percent since the last census. Additionally, Vranje has a negative birth rate since 2010. The average age is over 40; Adults make 80 percent of the population; $\frac{3}{4}$ of young people want to leave the country because they cannot educate themselves, find a decent work and enjoy their lives. Close to 50 percent of the unemployed has never been employed. Most unemployed are high school graduates. Less than one quarter of the working population is employed. Gross national income here is 60 percent lower than the average in Serbia. More companies are closed than newly opened companies emerge¹².

Since a job is a source of basic livelihood and skills are required to do a job, it can be concluded that knowledge comes from learning, either formal, non-formal, informal or self-directed. Learning is a lifelong process; „learning is for life, not for school," as Roman philosopher Seneca (4 BC – 56 BC) said. Lenin's maxim "Learn, learn and learn" from the beginning of the twentieth century it still viewed as an up-to-date catchphrase depicting the process of lifelong learning.

Formal and informal education are complementary. They coexist and have common elements¹³.

Learning has always been an integral part of human existence, and today it is a continuous process of improvement. To learn simply means to change yourself. We live in a world where everything is changing and everything is instructed: organizations, cities, communities, smart applications and the like. It is necessary to bear in mind the difference between lifelong education and lifelong learning. While *education* covers only organized learning, *learning* is a broader term that includes every opportunity to acquire knowledge *throughout life*¹⁴.

Time of rapid changes in required knowledge and skills prompts the educational system to provide adequate opportunities for retraining. College of Applied Professional Studies in Vranje and their study programs of production engineering, wood technology, food technology, production economics, traffic engineering and environmental protection offers the possibility of obtaining additional knowledge. High school graduates (who make the highest rate among the unemployed with no work experience or those who have lost their jobs) can gain necessary qualifications for many positions on high demand at this College for a visibly shorter period of time than studying at the university. Lifelong learning means learning not only to find employment; it also comprises periodic education and training in the workplace. This College is about to continue improving its professional practice, strengthen business links with businesses in the region and get involved in international programs which financially support the education system through projects for resolving the unemployment problem.

REFERENCES

¹² Привредна комора Лесковац, 2013. Подаци о запослености у Пчињском региону за 2013.г.

¹³ Радна група задужена за неформално образовање при Савету Европе, 2001. Извод из извештаја, <https://www.it-akademija.com/zasto-evropa-insistira-na-neformalnom-obrazovanju>

¹⁴ Друштво за образовање одраслих Београд, Коларчева 5, 2017. Уводне информације, <http://dodjohvidehnaucih.eu/celozivotno-ucenje>

Друштво за образовање одраслих Београд, Коларчева 5, 2017. Уводне информације, <http://dodjohvidehnaucih.eu/celozivotno-ucenje>

ИСербија – Типови образовања, 2017. Уводна реч, <http://www.iserbia.rs/info/tipovi-obrazovanja-26>

Кочиш, Б. децембар 2007. Од теоретичара до практичара – нови начин учења, АIESEC, Нови Сад, Публикација “Реч више”, Новосадски хуманитарни центар

Милић, Љ. 2013. Новински чланци за “Привредни преглед”, (9.I; 20.I 28.I; 22.V; 15.VII; 5.VIII; 4.IX; 28.IX; 27.XI; 2.XII I 12.XII), Београд

Национална служба запошљавања Републике Србије, 2017. Радно место данас доступније него раније, Скуп у Београду www.nsz.gov.rs/live/info/vesti/radno_mesto_danas_dostupnije-nego-ranije.cid343

Привредна комора Лесковац, 2013. Подаци о запослености у Пчињском региону за 2013.г.

Радна група задужена за неформално образовање при Савету Европе, 2001. Извод из извештаја, <https://www.it-akademija.com/zasto-evropa-insistira-na-neformalnom-obrazovanju>

Стаменковић, С. 1995. Врање – генеза и насеобинска еволуција, Географски факултет Универзитета у Београду, посебна издања, књига 7, Београд

Универзитет у Београду, 2017. Стратегија развоја доживотног учења, https://bg.ac.rs/files/sr/studije/DozivotnoObrazovanje_strategija.pdf

Целоживотно учење – стратегија у савременом друштву, 2017. <https://www.google.rs/stat.uns.ac.rs/LLLprogramma/Nis/LLL-PREDAVANJE2>.

GOOD MANAGEMENT, ADVANCED ENVIRONMENTAL AWARENESS, MORE EFFECTIVE FINANCING OF ENVIRONMENTAL PROTECTION IN SERBIA

Jelena Markovich, PhD

High School of Applied Professionals Studies, Vranje, Serbia

Gordana Bogdanovich, PhD

High School of Applied Professionals Studies, Vranje, Serbia

Ljiljana Djordjevic, PhD

High School of Applied Professionals Studies, Vranje, Serbia

ABSTRACT: *Financing environmental protection should not burden the state budget but must find other sources of funding. The financing of environmental protection as a good practice suggests the establishment of national, regional and local funds. In the long term financing of environmental protection should not be seen as a cost. Invest in environmental protection should be seen as investments in the future that becomes implicit and explicit in the construction of parks, spas and sports fields that have such access to the protection of the environment. Ecology marketing is of importance here.*

KEYWORDS: *ecology, environment, education, finance, funds*

INTRODUCTION

In close connection with the protection of the environment is the issue of financing environmental protection both in poor and rich countries. In order to improve the environment and reduce the cost of funds there is the need to develop ecological awareness. When it comes to environmental education, education of environmental awareness emerged from the early 20th century from the appearance of three educational movement - understanding of nature, conservation of education and training in the open. Their influence on the field of ecology can be seen in classrooms and outdoor experiments in the wild which are often components of the current environmental curriculum. Environmental education relies on critical thinking, constructive problem solving and effective decision-making skills and teaches individuals to environmental problem approaches. Waste should generally be regarded as a by secondary raw materials from which certain products can be repaired to get cheap energy or recycling products.

FUNDING SOURCES FOR ENVIRONMENTAL PROTECTION

Environmental policy represents a long-term activity that requires enormous financial source it is constant, permanent and stable source of funding. Only in this way can achieve the objectives and measures for the protection and improvement of the environment. All costs of environmental financing are public income intended for the improvement of its quality. Since the 70s century public environmental costs were mainly from covering the state budget. But in the 80s applied economic instruments provided the source of acknowledged public expenditure on environmental protection. Both economic instruments performed two relevant features:

1. Stimulating the prevention of environmental pollution.
2. Becamins a constant source of funding for environmental protection.

Total expenditure and environmental costs are very different in some contries. For example: some countries have strongly expressed the problems of environmental pollution from others due to the different structure of industrial production, environmental quality, and the like. In some countries there are different standards of environmental quality. Some countries apply advanced technologies that have minimal negative impact on the environment. Also, in some countries, special attention is given to the protection of waters (Germany, France), in other countries, importante to protect of air (Japan, USA). The rest of it is quite logical for a variety of geographic, climatic and development conditions that are present in

these country. In addition to the of cost of thwarting, control and environmental protection many countries invest a part asset ratio research in the field of ecology and natural sciences, with the aim to be better understand environmental changes on earth, or in order to more efficiently confront pollution environment. Total expenditure for the protection of life are spent on:

1. Protection and compensation for pollution;
2. Control and pollution monitoring;
3. Implementation of rate of environmental policy;
4. Governance environment.

Financing environmental protection can be provided from:

1. Asset ration of the state and self-government;
2. General and special funds for environmental protection;
3. Compensation economy;
4. Combined sources.

As for developed countries still 70 have adopted the principle of "polluter pays" principle according to which the polluter is obliged to bear all costs to prevent, control and eliminate the damage he has caused himself. This principle does not include financial expenses pollutants except when introducing major innovations in environmental policy, or when certain branches are located in major economic difficulties, and seek to introduce new, environmentally healthy technology. But that this principle was not enough to cover the costs of protecting the environment but inject the second consecutive principle of "user pays" since polluter that pollutes the environment at the same time benefits and natural resources that must be paid. Applying the principle of "user pays" can create an autonomous mechanism for financing environment whereby the polluter and user of natural resources, and provides funds for environmental protection, which is being threatened.

Budget that funds environmental protection is collected on the basis of legal provisions. But the main drawback of such a fund raising consists in the fact that it depend on the state or economic power budgets and taxpayers.

Economic instrument to protect the environment

Unlike the command and control instruments, which do not generate income and financial burden usually composed of local or central budget, all other institutions generate additional public revenues at little cost varedni. In the case of charges, such as: user charges for water use, charges for waste collection and disposal, fees for use of the road or parking fees to cover the costs then in that case the revenues are helping utilities to maintain the quality of its services to life middle, and yet allow the full return of the cost under the assumption that settling at a sufficiently high level. If we talk about subsidies, exemptions and reform of state subsidies in sectors such as: agriculture, transport and production based on fossil fuels this case can save impressive amounts of state revenue. Shaw regards income and benefits of environmental protection, they may be used to finance government programs, support and co-financing of priority investments in environmental protection or for other public purposes that are not related to the expenditure of funding to protect the environment. As part of the ecological tax reform income tax in the protection of the environment can be used even for increasing the revenues of the central budget due to reduced budget. Thus it is quite clear that especially today in modern countries there is a very important role in environmental issues are taxes and other fiscal charges. Because of their purpose they are called organic or eco taxes. In literature and everyday life they are also called "green taxes" because they first began to advocate the movement members and political parties whose programs of work aim to protect nature and the environment. When it comes to these taxes, it should be emphasized that in practice of taxation draws a clear distinction between economic taxation in the narrow and in a broader sense. The environmental taxes in the strict sense are those which include duties

imposed on goods that contribute to the pollution of the environment, for example, (fossil fuels, waste materials, etc.). Manufactured goods, are not enough for consumption because of the level of their pollution (drinking water). According to some estimates, today the Earth has only 3% of drinking water in comparison to its total amount. Environmental tax in a broader sense has various environmental and other similar charges (registration fee). There is an opinion that would also charge for non-compliance with environmental standards and environmental regulations should be classified as taxes in a broad sense, since this instrument affect environmental standards to a higher level. Due to the different conditions of development, the development and the achieved level of threat from pollution, the EU countries have introduced different forms of taxation and reforming the tax system and tax policy.

Reform of the tax system related to ecology

Reform of the tax system can be designed so that total revenues remain unchanged (often referred to as "revenue neutrality") while a shift in taxation, for example, the "positive" items such as labor and capital, to "negative", such as contamination or the use of natural resources . All this can be achieved by reducing existing taxes, such as personal income tax, which reduce the motivation to work, or sales tax, which interferes with the consumer decision.

Although some countries have funds established for the protection of the environment, in the was hoted in the 80s the usefulness of the earmarked funds for environmental protection and from that moment it their massive establishment. The started emergence and development of ecological funds is associated with the development of economic - environmental policy instruments to protect the environment, since most of the revenues of these funds is provided mainly from environmental taxes, penalties and fees.

Notwithstanding the diversity of funds for environmental protection and their specificities, their common goals are:

1. Improving activities and investments to protect and improve environmental quality;
2. Minimize the creation of waste;
3. Stimulate the development of environmentally-friendly economic structures;
4. Assisting research and development projects and activities;
5. Improving the protection of natural resources and natural habitats;
6. The conservation of biological diversity and
7. Stimulating the acquisition of environmental education and environmental monitoring systems.

Funds for Environmental Protection

Funds for environmental protection are particularly important for countries in transition. In the phase of economic and political changes that are present in these countries, they change their attitude towards the economy, moving towards decentralization of state functions, thereby building up a new system of environmental financing. Given that the state budget is not enough for funding or burdened with the costs of the various reforms, establishment of funds for environmental protection in transition countries has significant advantages. Funds for environmental protection, therefore, constitute a relevant form of financing for its protection. They occur in various forms, and may vary because of:

1. different goals;
2. the different organizational structures;
3. the different rules and the allocation of resources
- 4 different territorial organization.

In this respect, it should be emphasized that special funds for environmental protection may possess a general objective to finance its protection as a whole and thus become the true sense of the amendments to the state budget. They can be constituted with the specific aim to fund specific protection or special ecological program, for example, the introduction of

harmless technology. In today's world many countries are organizing funds for environmental protection as a separate organizational unit. However, there are such organizational solutions that fund existing institution.

Starting from the different rules of allocation of funds, there are funds that de facto finance new investments in environmental protection, while the state budget left to finance management and pollution control. Also there are some funds that finance all environmental activities. They may be different territorially organized, and thus there are, for example, the international, national and local funds. Although the priority objective of the introduction of economic instruments of environmental policy - 'incentive to reduce emissions ', it is, especially for a transitional economy, the collection of revenue for environmental protection with the help of economic instruments, one of the core objectives.

The state environmental financing in Serbia

The biggest challenge facing policy makers in securing adequate and sustainable sources of financing investments in the environment, which at a low level in Serbia is are at the moment. The share of the state and financing of projects do not meet the needs of survival and healthy environment in case the quality of the environment has not significantly changed, and the involvement of the private sector does appear as the very important funds for financing. The main motive for financing of projects in the field of environment is a pre-accession process to the European Union, but there is no accurate estimate of how much funding the process requires.

The legal framework to protect the environment provides the necessary basis for the use of economic instruments such as fees for the use of natural resources, fees for environmental pollution, subsidies, tax incentives or exemption of payment of fees, fines for failure to comply with environmental standards and fees local governments . Application of the instruments is not satisfactory in Serbia, due to the widespread inefficiency of state bodies in the first place inspection and judicial (the prosecution and the courts). The desired effect of the penalty can not be achieved not only due to inadequate implementation of existing standards, but also because the requisite fees and penalties for violation of legislation generally below incentive levels.

Due to the lack of clear development strategy, political instability, immature market conditions as on and neglect of basic postulates of sustainable development in Serbia can not be considered successful applicat of the "polluter pays" principle since the absence of adequate compensation for pollution and use of natural resources domestic sources of financing are not sufficiently developed to cope with accumulated problems. Local communities, due to slight its own budget are relying on the help of state and international donations.

Possible sources of environmental financing in Serbia

The most significant sources of funding come from both the public and private sectors, and only the successful combination of funding from both sources can be investments in the environment to a higher level. The third source of funding - funding from international financial institutions and the EU can only be used with clearly defined development strategy and Prioritizing the environment, with the realization of the conditions for a market economy. Involving the private sector through public-private partnerships is necessary in the field of infrastructure development and is realized by the provision of technical assistance, through operational activities to full privatization. The combination of public-private partnerships should play the most important role in achieving the environmental objectives. In addition, local communities are available and the formation of eco funds, along with regulation of local fees in the environmental field, as well as funding and the issuance of municipal bonds as

another form of financing projects. The decentralization process is a necessary precondition for the provision of financial resources and meeting the needs of local communities.

Eco funds, financed by adequate compensation in the field of environment and international aid and loans can be of great importance in the EU pre-accession process, through funding of projects that will raise the level of infrastructure standards of the European Union. Defining clear development strategy with transparency ways of financing projects and public participation, are essential prerequisites of effective functioning of the funds. There are several ways to include international and national banks in environmental projects loans to the private sector in the implementation of eco-projects, local communities, public-private funds, private companies in infrastructure projects. The state must ensure the inclusion of overcoming the problems of banks: the political and economic stability, credit justification of projects and the achievement of real benefits for the use of natural resources.

Recommendations for the future

An effective implementation of economic instruments in the Republic of Serbia should be legally defined and market-based. It must be an integral part of the overall development strategy, especially of technological development and affect the most rational use of resources. Economic instruments should generate reliable sources of financing environmental protection, and enhance the level of environmental protection. Measurable and comprehensive reporting system on investment in environmental protection and of income, based on the report of the EU, to ensure the financing of projects from public funds, to integrate environmental protection in all major investment projects, particularly in the sectors of energy, transport and agriculture is necessary. It is necessary for the systematic monitoring and evaluation of existing economic instruments and adaptation of secondary legislation for the implementation of the principle of polluter pays, user pays and other economic instruments. The effective implementation of economic instruments is necessary to involve all stakeholders, to review the existing regulatory and economic instruments for environmental protection and their current ecological and economic impact. It is necessary to combine the use of economic instruments and traditional regulations to reduce pollution and increase the amount of compensation for pollution and regulatory standards in a gradual and predictable manner, the period in which the company could develop mechanisms to comply with more stringent standards of the European Union.

It is necessary to develop fiscal incentives to promote the use of unleaded fuel, defining a strategy to eject from the use of leaded fuel and progressively reduce the sulfur content in gasoline and diesel fuel to the current EU requirement. It is necessary to simultaneously develop and temporary fiscal incentives that will encourage customers to purchase new vehicles and the disposal of old scrap metal develop a framework for efficient waste management and recycling policies with appropriate fines, penalties and incentives and to identify them so that they create an incentive to reduce waste production and recycling. Appropriate policy is needed to stimulate producers in the use of packaging with minimal effect on the environment.

To stimulate and assist local communities in the management of waste and the inclusion in regional initiatives. Municipal waste collection industry based on the use of standardized containers and the nature of the waste collected. All fees count so that they cover the actual costs. The state should help strengthen the capacity of municipalities and provide conditions for private sector participation in the provision of utility - environmental services at the municipal level.

The coverage of water supply and waste water is only possible with a comprehensive review and reform of the fee for water supply and waste water disposal in accordance with the principle of "polluter pays" principle. It is necessary to introduce effective implementation of subsidies for municipal services to help households that have difficulty paying water bills. This

requires reform of the tariff system in the water sector - gradually increase tariffs to a level that would cover the full costs for utilities and application fees for water pollution on the entire amount of waste water. It is necessary to revise the current system of water use in the economy, exploitation of resources and optimization of sources of income from the use of water with an appropriate allocation in the financing of national priorities in the water sector.

CONCLUSION

Based on the aforementioned about the financing of environmental protection in Serbia it can be concluded that:

- In today's circumstances, when development and environmental protection are opposed, the need for environmental protection is imperative for every society, and even our society as a whole. Accordingly, the acceleration of our socio-economic development requires the use of a clean-tech manufacturing system, which will minimize the pollution of working and living environment. Of course, substantial investments are needed for all that which are de facto unavailable in almost every economically underdeveloped country. Obviously, the establishment of effective environmental protection in our country, due to the above mentioned problems is a long-term process.

- Environmental policy, as an integral part of the overall social policy in our country should set up a "new rules of the game" to make our entire economic system involved in the inevitable process of transition to sustainable forms of development and efficient ways of doing business. This means that environmental issues in our country have become the object of making all state institutions, companies and people.

- There is an increasing need for a coordinated human activity with the aim of finding effective responses to environmental problems, which are present at both the local and global level. Only thus can establish a functioning environmentally sustainable economy, sustainable economic growth, sustainable development and the preservation of a healthy environment. As part of sustainable economic development, economic, social and political life, above all, the company represents a relevant factor in environmental protection.

- Financing costs of environmental protection are very high, and therefore additional funds for the pollution of the environment. It is also the key problem of every country, particularly in economically underdeveloped countries.

- A man needs to find its limits with nature, which can be creatively unlimited, as a human being with all its natural beauty and wealth of the spirit. This means that we all have to adapt to nature, fighting with all available means. In this way, we will leave the young generations a healthier natural environment which they

REFERENCES

M. Crnjar, "Economics and politics of environmental protection", Faculty of Economics, University of Rijeka, 2002nd

Loncaric-Horvat, O., "The ability to finance the protection and improvement of the environment as part of the tax system," Financial Practice, Zagreb, in 1984.

M. Crnjar, "Economy and Environment", School books, Zagreb-Rijeka, in 1997.

Regional European center of Budapest, in 1999.

I. Zuvela, "Environmental policy in Croatia", Proceedings, Pula, in 1994.

Law on Environmental Protection Fund BiH, Sarajevo, 2003

PREDVIĐANJE PROCENTA STANOVNIŠTVA SA TERCIJARNIM OBRAZOVANJEM PRIMENOM MODELA ZASNOVANOG NA VEŠTAČKIM NEURONSKIM MREŽAMA

Lidija J. Stamenković

College of Applied Professional Studies

PREDICTION OF PERCENTAGE OF POPULATION BY TERTIARY EDUCATIONAL ATTAINMENT LEVEL BASED ON ARTIFICIAL NEURAL NETWORKS MODEL

Lidija Stamenkovich

High School of Applied Professionals Studies, Vranje, Serbia

ABSTRACT: *With the expiration of the period in which the development policies on the global level has been directed on the millennium sustainable development goals, in 2015. UN was adopted the new agenda of Sustainable Development Goals (SDGs) whose the development policies on the global level will be directed in the coming decades. One of the significant goal in this agenda is Education and its influence on global development. According to this, on the national level, it is very important to monitor, based on sustainability and complementary national indicators, of quality and quantity of education, in both developed and developing countries. This paper describes the development of an ANN model for the estimation population by tertiary educational attainment level by age 15-64. As a input variables for the creating ANN model were used sustainable development indicators. Because of the lack of data and inputs for Serbia, the ANN model was developed for Bulgaria, because Bulgaria has similar industrial and economic characteristics as well as similar number of population. The ANN model has been showed very satisfactory performance.*

KEY WORDS: *tertiary educational attainment forecast, Bulgaria, Artificial neural networks*

UVOD

Nova razvojna agenda Ujedinjenih nacija koja je usvojena 2015. godine definiše 17 Ciljeva održivog razvoja ka čijem će ostvarivanju biti usmerene razvojne politike 193 država članica UN u narednih petnaest godina. Monitoring napretka ka zadatim Ciljevima i u okviru njih definisanih 169 "meta", vršice se primenom seta globalnih indikatora kao i komplementarnim nacionalnim indikatorima (UN, 2015).

Jedan od značajnijih ciljeva nove razvojne agende se odnosi na kvalitet obrazovanja. Ovim indikatorom održivog razvoja se ocenjuje napredak u pogledu obezbeđivanja inkluzivnog i kvalitetnog obrazovanja kao i promocije mogućnosti celoživotnog učenja (SeConS, 2017). Državama u razvoju, kao što je to slučaj sa Srbijom, predstoji usklađivanje nacionalnih politika sa UN agendom, kao i podnošenje godišnjih izveštaja na osnovu preuzetih obaveza. U skladu sa tim potrebama, neophodno je razviti modele i metodologije za monitoring indikatora održivog razvoja. Prema sadašnjim modelima, istraživanje i podaci o visokom obrazovanju na godišnjem nivou se procenjuju putem individualnih statističkih upitnika sprovedenim u svim visokoškolskim ustanovama, a na osnovu Zakona o zvaničnoj statistici ("Službeni glasnik RS", broj 104/09) (RZS, 2017).

Postojeći literaturni podaci iz oblasti edukacije, pokazuju da su se za predikciju uglavnom koristili modeli zasnovani na Višestrukoj linearnoj regresiji (*Multiple linear regression* – MLR) (Busato et al., 2000; Cunningham, 1982). Međutim, budući da su modeli zasnovani na veštačkim neuronskim mrežama (*Artificial Neural Networks* – ANN) pokazali veoma dobre performanse u modelovanju indikatora održivog razvoja koji se odnose na kvalitet životne sredine (Antanasijević et al., 2014; Stamenković et al., 2017, 2016), kao i u mnogim drugim oblastima (Xenos, 2004), cilj ovog rada bio je da se razvije model zasnovan na neuronskim mrežama za predviđanje procenta populacije koja uspešno završava tercijarni

nivo obrazovanja. Zbog očigledne veze između ekonomskog i privrednog razvoja i nivoa i broja visokoobrazovanog stanovništva u jednoj državi, otvara se mogućnost primene ovih široko dostupnih indikatora održivog razvoja kao ulaznih promenljivih za razvoj ANN modela. Da bi se razvio ANN model za Srbiju potrebno je poznavanje određenih ekonomskih, privrednih i indikatora iz oblasti edukacije. Međutim, kako je proces usklađivanja i implementacije zakonske regulative u Srbiji sa zakonodavstvom Evropske unije tek u povelju, to su i podaci o ovim parametrima još uvek nepotpuni, ili nisu dostupni.

Kao moguće rešenje za razvoj ANN modela za procenu tercijarnog obrazovanja koji bi bio primenljiv za Srbiju, u ovom radu je razvijen model sa podacima za Bugarsku, budući da su Srbija i Bugarska po nekim osnovnim nacionalnim parametrima vrlo slične: broju stanovnika, bruto domaćem proizvodu (The World Bank, 2017).

MATERIJALI I METODE

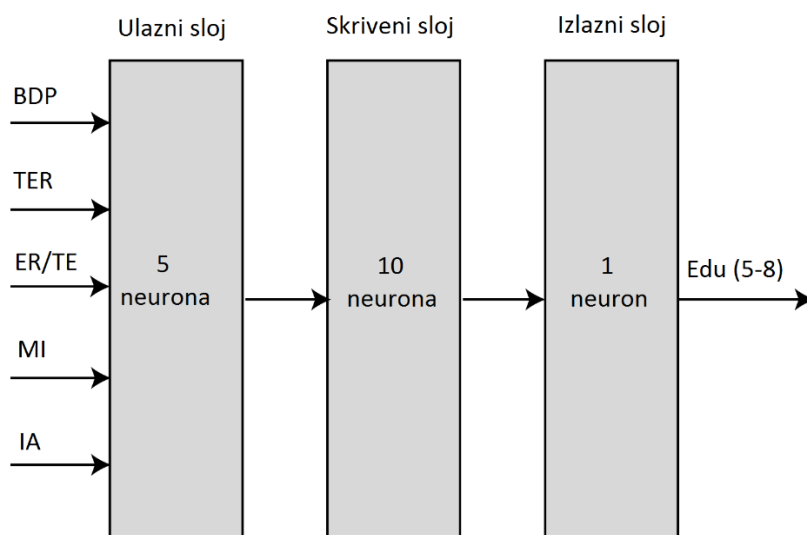
Arhitektura neuronske mreže

ANN predstavljaju sofisticiranu i relativno novu tehniku modelovanja koja predstavlja jedan oblik implementacije sistema veštačke inteligencije. Razvijanje ANN imalo je za cilj da se simuliraju neke od funkcija ljudskog mozga, tj. da se simulira način procesuiranja informacija koje koriste biološke neuronske mreže kao što su: učenje, sposobnost generalizacije, predviđanje, klasifikacija, na osnovu stečenog iskustva. ANN se sastoje od jednostavnih funkcionalno povezanih procesora nazvanih veštačkim neuronima (Kalogirou, 2003). ANN uče poput čoveka, na osnovu "iskustva", odnosno, ne programiraju se već uče na osnovu predstavljenog izvesnog broja rešenih primera problema koji rešavaju. Razvojem različitih algoritama za učenje omogućeno je uočavanje kompleksnih i ne-linearnih veza među predstavljenim podacima datog problema i razvijanje sposobnosti za predviđanjem rešenja pri novim eksperimentalnim uslovima (Stamenković et al., 2015). ANN se formira povezivanjem nezavisnih neurona grupisanih u slojeve.

Arhitektura mreža koje se danas koriste za rešavanje različitih problema se uglavnom sastoje iz ulaznog sloja neurona, jednog ili više skrivenih slojeva i jednog izlaznog sloja neurona. Višeslojni perceptron (*Multi-Layer Perceptron* - MLP) je tipičan primer višeslojne neuronske mreže. Funkcija neurona u ulaznom sloju je da prima informacije iz spoljašnje sredine, dok neuroni u izlaznom sloju generišu rešenje problema za koji se koriste ANN. Brojna istraživanja su pokazala da je za rešavanje problema predviđanja i klasifikacije u mnogim oblastima, primena troslojne MLP neuronske mreže sa jednim skrivenim slojem, dala veoma zadovoljavajuće rezultate (Hornik, 1991). MLP predstavljaju mreže kod kojih se signal prenosi od ulaznog, preko skrivenog sloja neurona do izlaznog sloja u jednom pravcu (*feed-forward*). Na slici 1. je šematski prikazana troslojna neuronska mreža.

Broj neurona u ulaznom (B_{un}) i izlaznom (B_{in}) sloju jednak je broju ulaznih i izlaznih promenljivih, dok je optimalan broj neurona u skrivenom sloju (B_{sn}) određen empiriskom formulom (1), gde je B_{sp} broj serija podataka. U ovom radu za razvoj MLP modela korišćen je softverski paket NeuroShell 2 (Ward Systems Group Inc., 2008).

$$B_{sn} = \frac{B_{un} + B_{in}}{2} \sqrt{B_{sp}} \quad (1)$$



Slika 1. Troslojna neuronska mreža

Ulazni i izlazni podaci

Prilikom odabira ulaznih promjenljivih za razvoj modela, pošlo se od pretpostavke da značajan uticaj na uspešnost završetka tercijarnog nivoa studija na nacionalnom nivou, imaju ekonomski faktori. U tom smislu su, kao ulazne promjenljive za razvoj modela odabrani: bruto domaći proizvod (BDP), stopa zaposlenosti (TER), stopa zaposlenosti visokoobrazovanog stanovništva (ER/TE) i ukupni prihodi (MI). Pored ekonomskih faktora, u odabiru ulaznih promjenljivih, pošlo se od pretpostavke da značajan uticaj na uspešnost u postizanju tercijarnog obrazovanja ima i nivo tehničko-tehnološkog razvoja na nacionalnom nivou, pa je iz tog razloga kao ulazna promjenljiva koja predstavlja taj segment razvoja odabran parametar koji se odnosi na pristup internetu stanovništva.

Da bi neuronska mreža dala što bolje rezultate, ulazne promjenljive BDP i MI su normalizovane po stanovniku, dok su podaci za ostale promjenljive izraženi u procentima podeljeni sa 100. Ulazni i izlazni podaci za razvoj modela su preuzeti iz baze podataka Eurostata (Eurostat, 2017). MLP model je razvijen podacima za Bugarsku od 2007. do 2015. godine. Deskriptivna statistika ulaznih i izlazne promjenljive je predstavljena u Tabeli 1.

Tabela 1. Deskriptivna statistika ulaznih i izlaznih promjenljivih

Godina	BDP (€ po st.)	Stopa zaposlenosti –TER (%)	Stopa zaposlenosti/tercijarno obrazovanje-ER/TE (%)	Ukupni prihodi-MI (€po st.)	Pristup internetu- IA (%)	Stanovništvo po stepenu stručne spreme/nivo 5-8 – Edu (5-8) (%)
2007	4900	0.684	0.846	0.000227	0.19	0.185
2008	5200	0.707	0.861	0.000354	0.25	0.189
2009	5100	0.688	0.855	0.000439	0.3	0.192
2010	5200	0.647	0.827	0.000471	0.33	0.197
2011	5300	0.629	0.812	0.000465	0.45	0.201
2012	5300	0.63	0.811	0.000447	0.51	0.207
2013	5400	0.635	0.807	0.000482	0.54	0.222
2014	5500	0.651	0.817	0.000539	0.57	0.236
2015	5700	0.671	0.84	0.000572	0.59	0.241
Minimum	4900	0.629	0.807	0.000227	0.19	0.185
Maximum	5700	0.707	0.861	0.000572	0.59	0.241

Mean	5288.889	0.660222	0.830667	0.000444	0.414444	0.207778
Standard deviation	231.5407	0.028341	0.020402	0.000102	0.149508	0.020572

REZULTATI I DISKUSIJA

Pre razvoja ANN modela urađena je korelaciona analiza sa ciljem da se utvrdi da li su odabrani ulazni indikatori u korelaciji sa izlaznom promenljivom. Rezultati korelacione analize su prikazani u Tabeli 2. Kao što se iz tabele 2 može videti, sve odabrane ulazne promenljive su visoko korelisane sa zavisnom izlaznom promenljivom, što ukazuje da su inicijalno odabrane ulazne promenljive značajne za razvoj modela.

Tabela 2. Rezultati korelacione analize

	BDP	TER	ER/TE	MI	IA	Edu (5-8)
BDP	1					
TER	-0.35198	1				
ER/TE	-0.3978	0.974699	1			
MI	0.889553	-0.47862	-0.46433	1		
IA	0.907944	-0.64308	-0.69283	0.859122	1	
Edu (5-8)	0.933666	-0.37339	-0.45677	0.818883	0.918869	1

Za procenu performansi modela, generalno, različiti autori koriste različite statističke pokazatelje performansi modela. Da bi se ispitala sposobnost kreiranog modela da da tačna predviđanja u ovom radu je korišćena srednja apsolutna greška u procentima (*the Mean Absolute Percentage Error* - MAPE):

$$MAPE = 100 \frac{1}{k} \sum \frac{|C_o - C_p|}{C_o} \quad (2)$$

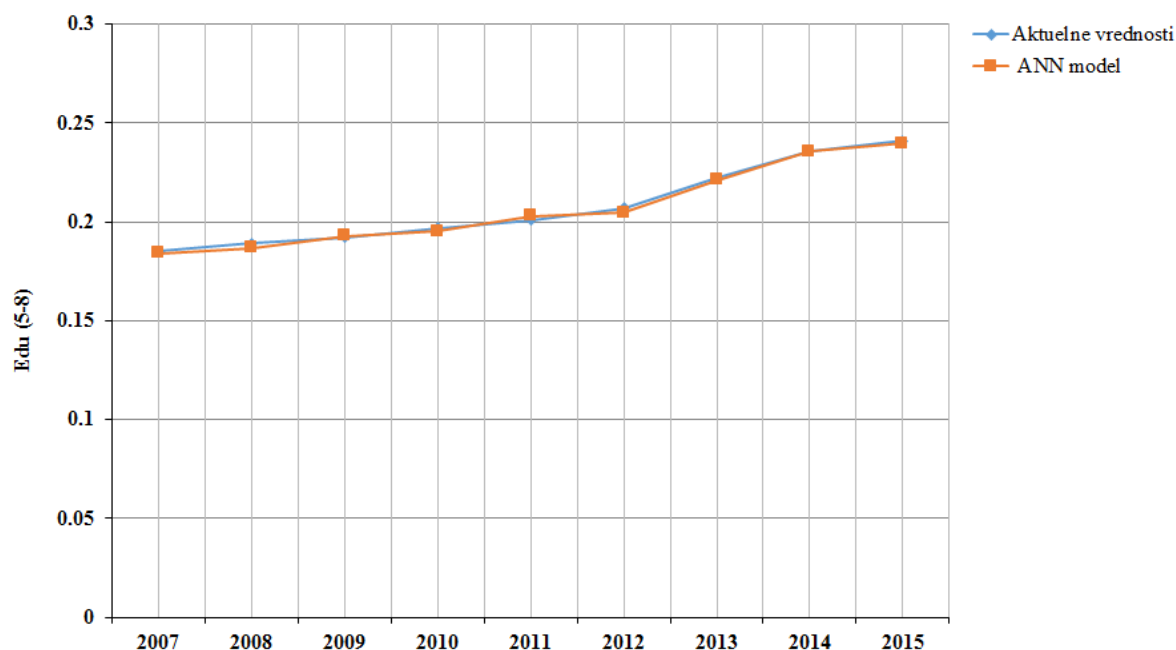
gde C_o predstavlja izmerene, tj.aktuelne vrednosti, dok C_p predstavlja modelovane vrednosti.

MAPE vrednost kreiranog MLP modela za 2015. godinu iznosi svega 0.57%, sto ukazuje na veoma dobre rezultate predviđanja kreiranog modela. Da su rezultati predviđanja kreiranog ANN modela veoma zadovoljavajući, može se videti i na Slici 2. Na dijagramu aktuelne/predviđene vrednosti za ispitivani period, mogu se uočiti veoma dobra slaganja između proračunatih i modelom predviđenih vrednosti izlazne promenljive.

Vrlo često se u literaturi, radi procene performansi kreiranog ANN modela, vrši poređenje sa konvencionalnim regresionim modelom. I u ovom radu je to bio slučaj, odnosno, uporedo sa razvojem ANN modela, sa istim podacima razvijen je i MLR model (jednačina 3.). MLR je realizovana primenom softverskog paketa SPSS 19 (IBM Corp. Released, 2010). Performanse MLR modela su, takođe, veoma dobre (MAPE - 1.8%), međutim nešto slabije u odnosu na ANN model.

$$Edu (5 - 8) = 0.1881 + 2.09 \times 10^{-5} BDP + 0.6252 TER - 0.6664 ERTE + 20.4433 MI + 0.0982 IA \quad (3)$$

Tokom razvoja ANN modela, postoji mogućnost procene značajnosti, ili doprinosa svake od ulaznih promenljivih modelu. Rezultati analize značajnosti su pokazali da najveći uticaj na izlaznu promenljivu imaju ukupni prihod po stanovniku i pristup internetu (100 i 90%), dok ostali parametri imaju nešto manji, ali takođe značajan uticaj na zavisnu promenljivu (oko 50%).



Slika 2. Dijagram aktuelne i modelovane vrednosti

ZAKLJUČAK

Novim zakonskim regulativama usmerenih ka održivom razvoju, kako na globalnom, tako i na nacionalnom nivou, države potpisnice preuzele su obaveze podnošenja godišnjih izveštaja o napretku ka zadatim ciljevima definisanih u vidu indikatora održivog razvoja.

Za države u razvoju, kao što je Srbija, praćenje i podnošenje izveštaja može biti otežano usled nedostatka podataka, ili resursa za njihovo praćenje. U tom smislu je razvoj alternativnih modela značajan, jer se na taj način omogućuje preciznija procena i smanjuje nesigurnost procenjenih vrednosti indikatora održivog razvoja.

Modeli zasnovani na neuronskim mrežama primenjenih za predviđanje određenih indikatora održivog razvoja, pokazali su veoma dobre performance. U ovom radu su ANN primenjene za predviđanje indikatora koji se odnosi na rezultate tercijarnog obrazovanja na nacionalnom nivou. Zbog nedostatka podataka za Srbiju, model je razvijen sa podacima za Bugarsku, jer su ove dve države po ključnim parametrima slične. Primena ekonomskih indikatora održivog razvoja kao ulaznih promenljivih za razvoj modela pokazala je dobre rezultate, sa veoma malom vrednošću greške previđanja za ispitivani period. Rezultati predviđanja ANN modela su takođe pokazali bolje rezultate u odnosu na konvencionalni regresioni model.

Prednost modela zasnovanog na veštačkim neuronskim mrežama u odnosu na postojeće modele za procenu indikatora koji se odnose na obrazovanje, je primena manjeg broja ulaznih parametara koji su lako dostupni i redovno se prate. Pored toga, zbog očigledne veze između ekonomskih i indikatora obrazovanja, projekcijom budućih vrednosti ekonomskih indikatora, moguće je predvideti trend promene u oblasti obrazovanja.

LITERATURA

Antanasijević, D., Pocajt, V., Perić-Grujić, A., Ristić, M., 2014. Modelling of dissolved oxygen in the Danube River using artificial neural networks and Monte Carlo Simulation uncertainty analysis. *Journal of Hydrology* 519, 1895–1907.

Busato, V. V., Prins, F.J., Elshout, J.J., Hamaker, C., 2000. Intellectual ability, learning style, personality, achievement motivation and academic success of psychology students in higher education. *Personality and Individual Differences* 29, 1057–1068.

- Cunningham, M., 1982. Admissions variables and the Prediction of Success in an Undergraduate Fieldwork Program. *Journal of Education for Social Work* 18, 27–34.
- Eurostat, 2017. Database - Eurostat [WWW Document]. URL <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (accessed 3.10.16).
- Hornik, K., 1991. Approximation capabilities of multilayer feedforward networks. *Neural Networks* 4, 251–257.
- IBM Corp. Released, 2010. IBM SPSS Statistics for Windows, Version 19.0, 2010. Armonk, NY.
- Kalogirou, S.A., 2003. Artificial intelligence for the modeling and control of combustion processes: A review. *Progress in Energy and Combustion Science* 29, 515–566.
- RZS, 2017. P3C | Образовање [WWW Document]. URL <http://www.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=127> (accessed 3.24.17).
- SeConS, 2017. UN Ciljevi Održivog Razvoja (SDGs) [WWW Document]. URL <http://www.ciljeviodrzivograzvoja.net/un-ciljevi-odrzivog-razvoja/> (accessed 3.24.17).
- Stamenković, L., Antanasijević, D., Ristić, M., Perić-Grujić, A., Pocajt, V., 2015. Predviđanje emisije gasova staklene bašte u Srbiji za period 1995-2013. godina primenom rekurentnih neuronskih mreža. *Ecologica* 22, 488–492.
- Stamenković, L.J., Antanasijević, D.Z., Ristić, M.Đ., Perić-Grujić, A.A., Pocajt, V. V., 2017. Prediction of nitrogen oxides emissions at the national level based on optimized artificial neural network model. *Air Quality, Atmosphere & Health* 10, 15–23.
- Stamenković, L.J., Antanasijević, D.Z., Ristić, M.Đ., Perić-Grujić, A.A., Pocajt, V. V., 2016. Estimation of NMVOC emissions using artificial neural networks and economical and sustainability indicators as inputs. *Environmental Science and Pollution Research*.
- The World Bank, 2017. Data | The World Bank [WWW Document]. URL <http://data.worldbank.org/> (accessed 3.24.17).
- UN, 2015. Transforming Our World by 2030: A New Agenda For Global Action, in: UN Summit to Adopt the Post-2015 Development Agenda. pp. 1–43.
- Ward Systems Group Inc., 2008. Neuroshell 2. Ward Systems Group Inc, Frederick.
- Xenos, M., 2004. Prediction and assessment of student behaviour in open and distance education in computers using Bayesian networks. *Computers & Education* 43, 345–359.

Corresponding author: **Lidija J. Stamenković, PhD**

Academic position: **College professor**

Institution: **College of Applied Professional Studies, Filipa Filipovića 20, 17000 Vranje**

Tel.: **+381 637756773**

E-mail address: **lidija.stm@gmail.com (L.J. Stamenković).**

КОНКУРЕНТНОСТ КАО МЕТОД ЗА ОСТВАРИВАЊЕ ПРИВРЕДНОГ И ДРУШТВЕНОГ РАЗВОЈА

Др Слободан Стефановић

Висока школа примењених струковних студија, Врање

Др Владан Вучић

Факултет за прево, безбедност и менаџмент "Константин Велики", Ниш

Др Гордана Мрдак

Висока школа примењених струковних студија, Врање

COMPETITIVENESS AS A METHOD FOR THE EXERCISE OF ECONOMIC AND SOCIAL DEVELOPMENT

Slobodan Stefanovich, PhD

High School of Applied Professionals Studies, Vranje, Serbia

Vladan Vuchich

High School of Applied Professionals Studies, Vranje, Serbia

Gordana Mrdak, PhD

High School of Applied Professionals Studies, Vranje, Serbia

ABSTRACT: *Competitive advantage in modern conditions of globalization is an advantage that comes from natural conditions (comparative advantage of David Ricardo), from greater efficiency, innovation and productivity. Competitive advantage, according to Adam Smith, is based on the man and his creative ability. Many countries that are rich with resources are still poor (Africa) while some states that do not have natural resources are very rich (Japan). In the conditions of globalization of world economy, the emphasis is on the individual, entrepreneurship, business and trade (not the country as in the theory of comparative advantage).*

KEY WORDS: *competitiveness, economic and social development, economy.*

Увод

Упркос широком консензусу о важности, конкурентност је концепт који није у потпуности елабориран. Сасвим интуитивна дефиниција конкурентности полази од учешћа конкретне земље у светској трговини. Овако схватање, заправо, своди конкурентност на игру са нултом сумом пошто добитак за једну земљу значи губитак за другу. У питању је концепт са ограниченом применом. Наиме конкурентност се одржава све док постоје високи депозити природних ресурса и док се њихове цене одржавају на високом нивоу. У питању је, заправо, меркантилистички приступ конкурентности пошто се подцењена домаћа валута користи као основа енергизовања раста извоза и раста трговинског суфицита (или тзв. "девизним курсом вучена" конкурентност). Раст извоза се обезбеђује кроз заштиту привреде и субвенције извозницима. Заштита и субвенције смањују национални доходак и доводе до пристрасних ресурсних комбинација. Девалвација доводи до пада куповне моћи целокупног становништва због смањења релативних цена извозних производа и повећања цена увозних производа. Извоз који базира на ниским платама и депресивној валути дугорочно не доводи до раста стандарда становништва.¹

Концепт конкурентности привреде

¹ Ђуричин, Д., (2007), "Србија 2007: стање и приоритети реформи", Милочерски економски форум 2007, Зборник радова, Корпоративно и јавно управљање у функцији развоја конкурентности, СЕС, СЕЦГ, стр. 25-27.

Суштина конкурентности није у трговинском суфициту већ у куповној моћи становништва. Прилагођавање куповне моћи снази домаће економије врши се преко реалног девизног курса (номиналан девизни курс коригован разликама у нивоу цена). Реални курс омогућава поређење цена производа и факторских цена са светским. Највећи број аспеката релевантних за оцену макроекономске позиције националне економије описује реалан девизни курс. Само реалан девизни курс је конкурентан курс. Слично подцењеном, и прецењен девизни курс је проблем. Прецењен девизни курс чини увоз јефтинијим у односу на домаћу производњу. То је добро за потрошаче, увознике и купце капиталне опреме. Међутим, то је лоше за извознике који по правилу представљају најпотентнији део привреде. Конкурентност извозника зависи од девизног курса посебно у случају производа ниског степена додате вредности.

Питање девизног курса је поменуто и у *Washington Consensus* који је недвосмислено за конкурентан а против прецењеног девизног курса. Индикатор прецењености девизног курса може бити трговински дефицит због тога што на конкурентност, поред политике курса *per se*, суштински утичу и микроекономски фундаменти система (софистикација пословања, пословне стратегије и квалитет пословног амбијента).

Из претходних разлога идентификовање одступања реалног од номиналног курса је не само суптилно, већ и веома важно питање. Како постићи конкурентан девизни курс? Кратак одговор је да то није само макроекономско питање.

Други концепт је тзв. "*продуктивношћу гурана*" конкурентност. Једино продуктивност обезбеђује раст животног стандарда, високе плате, јаку валуту и изнадпросечне приносе на улагања. Уколико једна национална економија повећа извоз производа и услуга које производи продуктивније од других националних економија, долази до раста њене конкурентности. Дакле, у светској привреди не постоји игра са нултом сумом. Више националних економија може истовремено остварити просперитет уколико бележе раст конкурентности.

Проблематици повећања конкурентности привреда у транзицији, самим тим и привреде Србије, може се приступити са различитих аспеката. Ипак, треба скренути пажњу на две основне димензије конкурентности. Прва димензија проблема унапређења конкурентности односи се на наслеђе и затечено стање, односно на ниво развијености тржишта и тржишних институција. Друга димензија односи се на постојање индивидуалних субјеката и креативног духа, актера који су рационални и спремни да преузму ризик али и одговорност за остварени резултат. Обе димензије су подједнако важне, како за развијене тржишне привреде тако и за транзиционе привреде. Само у добром споју макроекономских и микроекономских развојних димензија могуће је постићи добар ефекат и унапредити конкурентност. У развијеним тржишним привредама нагласак је на микроекономском менаџменту за разлику од земаља у транзицији, где је, поготово у раним фазама транзиције, доминантно питање остварења макроекономске стабилности.

Просперитет сваке националне економије зависи од конкурентности. Конкурентност се, обично, дефинише преко нивоа продуктивности у коришћењу људских, финансијских и природних ресурса као и прихваћеног нивоа вредности од стране купаца. На конкурентност утичу различити фактори. Фигуративно, конкурентност се може схватити као сто са четири ноге: 1) макро-економски менаџмент, 2) микро-економски менаџмент, 3) регулатива и институције система, и 4) систем вредности и пословна етика.²

² Ђуричин Д., (2005), "Стратегија конкурентности Србије 2005-2010", Копаоник бизнис форум 2005, Зборник радова, Савез економиста Србије, Београд, стр. 13-15.

Макро-економски менаџмент обухвата политику цена, политику курса, спољнотрговинску политику, фискалну политику, приватизациону политику и развојну политику. *Микро-економски менаџмент* обухвата обухвата стратегију предузећа (формулисање, вредновање и примену), корпоративно управљање, оптимизацију пословања применом модерних менаџмент метода (ЕРП софтвери, на пример), и обуку менаџера. *Регулатива и институције система* обухвата системске и транзиционе законе као и институције које омогућавају неискривљену примену регулативе. *Систем вредности и пословна етика* се концентришу на европску оријентацију, фер конкуренцију и борбу против корупције.

Конкурентност дефинишемо као низ институција, политика и фактора који одређују ниво продуктивности земље. Ниво продуктивности опредељује ниво просперитета који може остварити нека привреда. Што је нека привреда конкурентнија биће способна да произведе виши ниво дохотка својим грађанима.³

У отвореној и интегрисаној светској економији конкурентност је преокупација свих земаља, како развијених тако и неразвијених. Разумети конкурентност, значи разумети изворе просперитета. Висок доходак, јака национална валута и висок принос на улагања резултирају високим стандардом становништва. Императив стратегије конкурентности је већа запосленост на бази раста извоза, односно трансформација економског раста у раст стандарда становништва.

Конкурентност је последица продуктивности националне привреде мерене вредношћу производа и услуга произведених по јединици хуманог капитала и природних ресурса. Продуктивност зависи од вредности произведених производа и услуга и ефикасности употребе фактора за ту производњу. Раст продуктивности не значи аутоматски раст животног стандарда. Животни стандард становништва зависи и од способности привреде да мобилише расположиву радну снагу. Честа је појава да привреде које имају високу продуктивност исказану у часовима рада имају релативно низак доходак због високе незапослености. Ниво продуктивности одређује стопу приноса, па како је стопа приноса кључна за раст привреде, конкурентнија је она привреда која остварује раст на средњи и дуги рок.⁴

Основни извор раста продуктивности у индустријској привреди је био раст ефикасности, односно, смањење трошкова. Ниво трошкова одређује конкурентску позицију и факторске приходе, и преко њих *per capita*. Конвенционалан поглед на изворе продуктивности (и конкурентности) у фокус ставља контролу екстерних фактора производње као што су природни ресурси, рад и капитал. У конкурентској утакмици побеђују они који имају тзв. "компаративну предност", односно предност у трошковима. Предност у трошковима се остварује коришћењем јефтинијих екстерних фактора, њиховом супериорном комбинацијом или коришћењем положајне ренте.

У информатичкој привреди тежиште у конкурентности се помера од екстерних фактора ка интерним факторима (знању и иновацијама). Глобализација и хиперконкурентција релативизују значај екстерних извора конкурентске предности тако да централно питање развоја сваке националне привреде постаје стварање услова за брз и одржив раст продуктивности коришћењем нових извора конкурентске предности као

³ Савић, Н., Џунић, М., (2008), "Конкурентност Србије у региону", Милочерски економски форум 2008, Транзиција и после у региону некадашње југославије, Савез економиста Црне Горе, Савез економиста Србије, стр.478-479.

⁴ Sala-I-Martin, X., J. Blanke, M. D. Hanouz, T. Geiger, I. Mia and F. Paua, "The Global Competitiveness Index: Measuring the Productive Potential of Nations", u Porter, M. E., X. Sala-i-Martin and K. Shwab, eds., Global Competitiveness Report 2007-2008, Palgrave Macmillan, 2007.

што су знање и информације. Знање и информације су извор диференцирања као преовлађујућег начина остваривања конкурентности.

Макроекономски и микроекономски аспекти конкурентности

WEF (*World Economic Forum* - Светски економски форум) у анализи конкурентности користи концепт конкурентности на бази продуктивности. Конкурентност се дефинише као скуп фактора, политика и институција које одређују ниво продуктивности. Национална економија остварује просперитет уколико је раст продуктивности праћен високом стопом запослености. Међутим, раст продуктивности утиче на запосленост преко раста стопе приноса и повећања атрактивности за инвеститоре.

Макроекономски фундаменти конкурентности су отворена привреда, стабилне политичке, правне и друштвене институције и стабилизационе макроекономске политике. Макроекономски фундаменти су само потребан али не и довољан услов за конкурентност. Вредност се ствара на микроекономском нивоу.

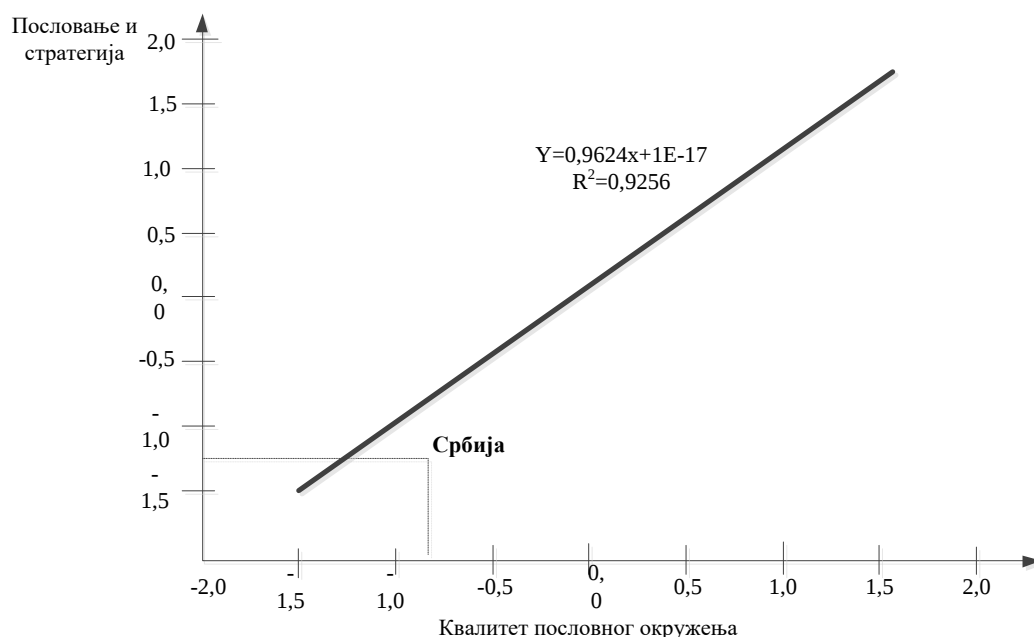
Способност предузећа да ствара вредност користећи јединствену стратегију и ефикасне методе вођења посла у пословном окружењу у коме стратегије конкурената благотворно утичу на конкурентност појединачних учесника је једини начин за високе плате, јаку валуту и атрактивне приносе на улагања који гарантују трајни прилив инвестиција. Професионализам менаџера и квалитет корпоративног управљања су основни фактори који утичу на софистикацију пословања и пословну стратегију. У микроекономске фундаменте конкурентности спада и квалитет пословног окружења у коме делују најмање четири повезана фактора као што су квалитет инпута, конкурентски контекст, карактеристике домаће тражње и присуство повезаних и комплементарних грана. Не постоји изолована макроекономска политика или велики потез на микроекономском нивоу који може да поправи конкурентност. Само синхронизована унапређења у различитим областима доводе до раста конкурентности.

Између софистикације пословања и стратегије и квалитета пословног окружења постоји реципрочан међуутицај. За приказивање овог односа корисна је линија 45 степени приказана на Слици 1. Најбоља ситуација је када се земља налази близу линије од 45 степени, односно, када постоји позитивна интеракција два анализирана аспекта конкурентности. Код земаља које се налазе изнад линије 45 степени софистикација пословања и стратегије предузећа су на вишем нивоу од квалитета пословног окружења док за земље испод линије 45 степени важи обрнуто. Према извештају WEF у Србији је утицај фактора софистикације вођења посла и пословне стратегије већи од фактора квалитета пословног окружења.

Раст конкурентности је постепен процес у коме долази до еволуције пословног окружења које се прилагођава макроекономским политикама и продорима које стварају нове пословне стратегије. Према М. Porter⁵ постоје три фазе развоја. У фази тзв. "факторима вученог" развоја природни ресурси, положајна рента и јефтина радна снага су основни фактори конкурентске предности. Предузећа производе сировине, репроматеријале и хомогене производе помоћу технологије која је прибављана увозом, страним директним инвестицијама или заједничким улагањима. Без трајног контакта са купцима, конкурентска стратегија базира на ценама. Факторима вучена привреда је високо осетљива на привредне циклусе и флуктуације девизног курса. Друга фаза је фаза тзв. "инвестицијама вученог развоја". У овој фази ефикасност у производњи стандардизованих производа постаје основа конкурентске предности. Фазу карактеришу

⁵ Porter, M., (2004) "Building the microeconomic foundations of prosperity: Findings from Business Competitiveness Index", The Global Competitiveness Report 2004-2005, World Economic Forum, Geneva, стр. 55-61.

високе инвестиције у инфраструктуру (физичку и концепцијску) и либерализација токова капитала. Иако су производи све софистициранији, до технологије се долази исто као у претходној фази. Међутим, постепено се појављују компетенције за унапређење трансферисане технологије сопственим снагама. Критични фактори успеха у овој фази су професионални менаџмент и корпоративно управљање. У привредној структури доминирају прерађивачке гране. Инвестицијама вучена привреда је високо осетљива на финансијске кризе и секторске шокове. Последња фаза у развоју је фаза "иновацијама вучена" привреда. Ова фаза је карактеристична по развоју нових технологија и/или производа и високом степену њихове примене на нивоу предузећа.



Слика 1. Однос софистикације пословања и стратегије и пословног окружења⁶

Да би једна национална економија еволуирала према описаној путањи, није довољна само макроекономска стабилност, либерализација и приватизација. Макроекономске реформе у транзицији су само потребан услов раста конкурентности. Према *WEF*, 69% варијација у конкурентности може се објаснити микроекономским фундаментима система.⁷ Без микроекономских реформи, раст ДБП као резултат коректних макроекономских политика, либерализације и приватизације неће бити одржив или се неће трансформисати у раст стандарда становништва.

Макроекономске политике које за циљ имају повећање прилива страног капитала аутоматски се не могу трансформисати у раст продуктивности уколико иза конкретних инвестиционих пројеката не стоје адекватне пословне стратегије и вођење посла. Добра монетарна и фискална политика као и реалан девизни курс само елиминишу препреке за раст продуктивности, али микроекономски фундаменти развоја морају бити активирани уколико се жели раст продуктивности. Уз одговарајуће микроекономске реформе чак ни високи дуг не мора да буде препрека расту конкурентности. Ригидност у поштовању макроекономских пропорција при анализи задужености много је мање важна од способности привреде да капитал корисно употреби кроз уносне пројекте. Висока улагања у образовање неће се исплатити уколико у предузећима не постоји тражња за

⁶ Ђуричин, Д., 2007. "Србија 2007: стање и приоритети реформи, "Милочерски економски форум, СЕС, СЕЦГ, стр. 27.

⁷ World Economic Forum, (2005), The Global Competitiveness Report 2004-2005, стр. 54.

талантима. Приватизације неће довести до просперитета уколико приватизована предузећа остану у монополском положају. Уколико домаћа предузећа не унапреде своју конкурентност под притиском стратегија страних предузећа, отварање тржишта ће повећати увоз. Унапређење домаћег пословног окружења мора се остварити пре отварања тржишта.

Коначно, за микроекономске реформе је везана и једна битна социјална дивиденда. Док макроекономске реформе нуде "крв и зној" кроз раст камата и кресање јавних расхода, микроекономске реформе производе видљиве користи за грађане. Разбијање локалних монопола смањује трошкове живота, повећава квалитет производа и смањује загађење. Ефективно и етичко корпоративно управљање повећава транспарентност и поверење портфолио инвеститора у локалне компаније. Унапређење образовног система и перманентно образовање дају наду за нове генерације. Уколико су грађани у стању да сагледају корист од реформи, они су спремни да поднесу личну жртву и да се супротставе антиреформским групама.

Сагледавајући ефекте досадашњег тока транзиције у Србији недвосмислено се намеће закључак да су за раст конкурентности привреде Србије средином 2012. године посебно битне две ствари, интензивирање микроекономских реформи у јавном и приватном сектору и конкурентан девизни курс. У питању су аспекти транзиције који су до сада били систематски запостављани.

Мерење конкурентности – посматрање нивоа конкурентности

Конкурентност, као економски принцип самоодржања, најчешће се посматра на три нивоа: на нивоу појединачних фирми, на нивоу појединих привредних грана (или друкчије организованих кластера) и, најзад, на нивоу целе националне привреде.⁸

Економској интуицији најближи је концепт *конкурентности на нивоу фирме*. Кратко говорећи, то је способност фирме да остане на тржишту, да континуирано обавља размену са са корисницима својих производа и услуга, као и размену са својим добављачима. Остајати на тржишту значи истовремено не повлачити се из посла, али за фирму која не може да издржи конкуренцију, увек остаје и могућност да се повуче са тржишта, било да је реч о тржишту једне групе роба/услуга, било да је реч о потпуном повлачењу са свих тржишта. Ова могућност не постоји за националну привреду, а веома је мало вероватна и за неку привредну грану, или значајнији кластер (групу већег броја ентитета технолошки, или на други начин повезаних фирми).

За неку фирму се каже да је неконкурентна, ако је тржишна вредност њене пасиве (дуг и сопствена средства) мања од трошкова замене средстава у њеној активи. У суштини, то значи да су се, у тој фирми, неке или све инвестиције у прошлости показале погрешне. Вредност количника, познатог као Тобиново q , биће тада мања од 1. Фирма за коју важи $q < 1$ је неконкурентна. Да ли се може рећи да је привреда једне земље конкурентна онолико колико су конкурентна њена предузећа? Мада здрави разум сугерише потврдан одговор, многе анализе на вишем нивоу агрегације привредних токова, показале низ "контрапримера", у којима земље са веома конкурентним појединачним предузећима (мерено Тобиновим q), у међународној размени показују мањи степен конкурентности од земаља које вешто комбинују економију обима (у сопственој производњи) са политиком протекционизма домаћих произвођача. Инструменти политике протекционизма најчешће нису царинске природе.

Конкурентност на нивоу привредне гране, или неког дефинисаног кластера, морала би се посматрати на друкчији начин од конкурентности појединачне фирме, мада

⁸ Цвјетићанин, Д., (2003), "Концепт конкурентности и привреда Србије", *Економист*, Година LVI, број 1, Vol. 39, Београд, стр. 88.

и у оваквим анализама, остају на снази исти принципи: уколико је укупна факторска продуктивност једне гране виша од факторске продуктивности грана страних такмаца, може се тврдити да та грана има конкурентну предност. Исто важи и ако има ниже трошкове по јединици *outputa*.

Као меру конкурентне снаге гране, Портер уводи откривену компаративну предност: RCA (*revealed comparative advantage*):

$$RCA_{ij} = \frac{\frac{X_{ij}}{\sum_l X_{il}}}{\frac{\sum_k X_{kj}}{\sum_k \sum_l X_{kl}}}$$

где је X_{ij} извоз i -те гране j -те земље.

RCA исказује однос удела извоза гране i земље j у укупном извозу земље j , према уделу укупног извоза земље j у светском извозу. Уколико је у земљи j RCA_{ij} веће од 1 постоји индикација да је i -та грана земље j у компаративној предности.

Мере конкурентности на нивоу *националне привреде* су уобичајени индикатори, којима се мери степен продуктивности националних привредних ресурса и брзина раста *outputa*: раст продуктивности (*total factor productivity*), реални раст дохотка по становнику. Скуп ових показатеља потребно је често допунити индикаторима перформанси међународне размене: структура извоза (веће учешће производа са вишим садржајем додатне вредности указује на већу конкурентност), удео у светском извозу (конкурентност се сматра утолико већим уколико је земља значајнији извозник), стопа раста извоза. Пол Кругман истиче да се концепт конкурентности националне привреде веома разликује од истог концепта на нивоу предузећа. У тренутку када не испуњава услове конкурентности, предузеће се повлачи са тржишта (из бизниса), а доња граница конкурентности те врсте не постоји за националну привреду. Можда је, на дужи рок, равнотежа трговинског биланса једна таква граница, пита се Кругман.

Светски економски форум (*World Economic Forum*) мери конкурентност националних економија помоћу индекса конкурентности раста (*GCI-growth competitiveness index*), индекса пословне конкурентности (*BCI-business competitiveness index*) и индекса глобалне конкурентности (*global competitiveness index*).⁹

Израчунавање *индекса конкурентности раста* уважава три критеријума: 1. квалитет макро-економског окружења, 2. стање у институцијама друштва, 3. развој технологије. Сагласно томе, за сваки од тих критеријума израчунава се одговарајући индекс (индекс макро-економског окружења, индекс институција система, технолошки индекс).

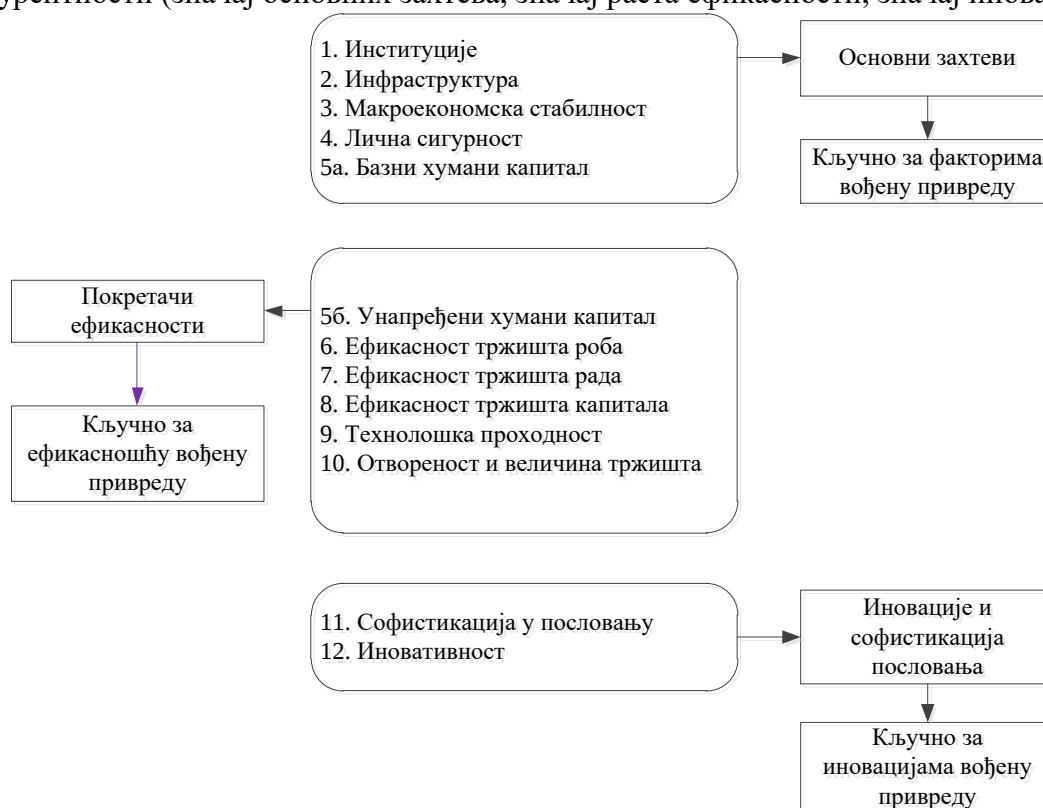
Индекс пословне конкурентности обухвата микро-економске фундаменте просперитета. Концепт индекса пословне конкурентности полази од става да су макро-економска и институционална стабилност потребан, али не и довољан услов за стварање нове вредности. Вредност се ствара на микро-економском нивоу односно на нивоу предузећа. На индекс пословне конкурентности посебну утицај има стратегија предузећа и квалитет пословног амбијента.

У водећем годишњем извештају о конкурентности у свету, *Global Competitiveness Report* од 2004 године, новост у мерењу конкурентности представља *индекс глобалне конкурентности*. Према њему постоји 12 стуба конкурентности, агрегираних у три подиндекса: индекс основних захтева (институције, инфраструктура, основни људски

⁹ О подели и израчунатим вредностима свих индекса видети: Савић Н. (2006): "Развој и конкурентност: позиција Србије", Зборник радова Копаоник бизнис форум, СЕС, Београд.

капитал, макро-економска стабилност и лична сигурност), индекс покретача ефикасности (унапређени људски капитал, тржиште роба, тржиште капитала, рада, технолошка проходност и величина и отвореност тржишта) и индекс иновативности (софистицираност пословања и иновативност).

Рангирања према индексу глобалне конкурентности извршено је на бази методологије Портера која све привреде сврстава у три групе: ресурсима вођена привреда, привреда вођена ефикасношћу и привреда заснована на знању и иновацијама. У вези са овом поделом су распони у величини бруто друштвеног производа *per capita*, *GDP p.c. (Gross Domestic Product per capita)* који одређују три фазе развоја: прва фаза са *GDP p.c.* до 2000 УСД, међуфаза са распоном од 2000 до 3000 УСД, друга фаза у којој су привреде са *GDP p.c.* од 3000 до 9000 УСД, нова међуфаза са распоном 9000-17000 УСД и трећа фаза у којој су привреде са *GDP p.c.* више од 17000 УСД. Пролазак кроз фазе развоја праћен је структурним променама и променом релативног значаја фактора конкурентности (значај основних захтева, значај раста ефикасности, значај иновација).



Слика 2. Индекс глобалне конкурентности (12 стубова конкурентности)¹⁰

Стратегија конкурентности привреда у ресурсима вођеној привреди базира се на природним ресурсима и јефтиној радној снази. Конкурентност таквих привреда се огледа у стварању производа нижих фаза обраде са ниском ценом као основном предношћу у односу на друге привреде. У овој фази примарни значај има конструктивизам државе са бројним важним задацима, као што је геополитичко позиционирање, осмишљавање системске правне регулативе, изградња базичне инфраструктуре и стварање услова за дугорочну макроекономску стабилност. Главни фокуси националне стратегије конкурентности у овом случају су стварање прописа о заштити права појединаца и заштита права индустријске својине, развој предузетничког

¹⁰ World Economic Forum, (2005), The Global Competitiveness Report.

капацитета, увођење стандарда који воде ка унапређењу квалитета производа, регионална интеграција.

Након фазе развоја у којој су задовољени основни захтеви, привреда улази у фазу у којој је ефикасност примарни циљ. Пажња привредних активности се усмерава на развијање конкурентности на бази компетентности кадрова, примене савремене технологије, усмерености ка купцима. Квалитет и диференцијација производа подразумева уважавање строгих услова (постпродајни сервис, екологија). Србија је на самом почетку ове фазе развоја. У овој фази улога државе је још увек значајна у довршавања неопходне инфраструктуре, стварања интегралног тржишта и повећање технолошке оспособљености привреде. У овој фази транзиције приватни сектор постаје доминантан. Уз повољну инвестициону климу и све израженије предузетништво, конкурентске предности се огледају у производима виших фаза прераде и већом новоствореном вредношћу. Структура друштвеног бруто производа се мења у корист услуга. Побољшане перформансе привреде се огледају у повећању извоза, динамичнијем расту ДБП (друштвени бруто производ) и повећању стандарда становништва.

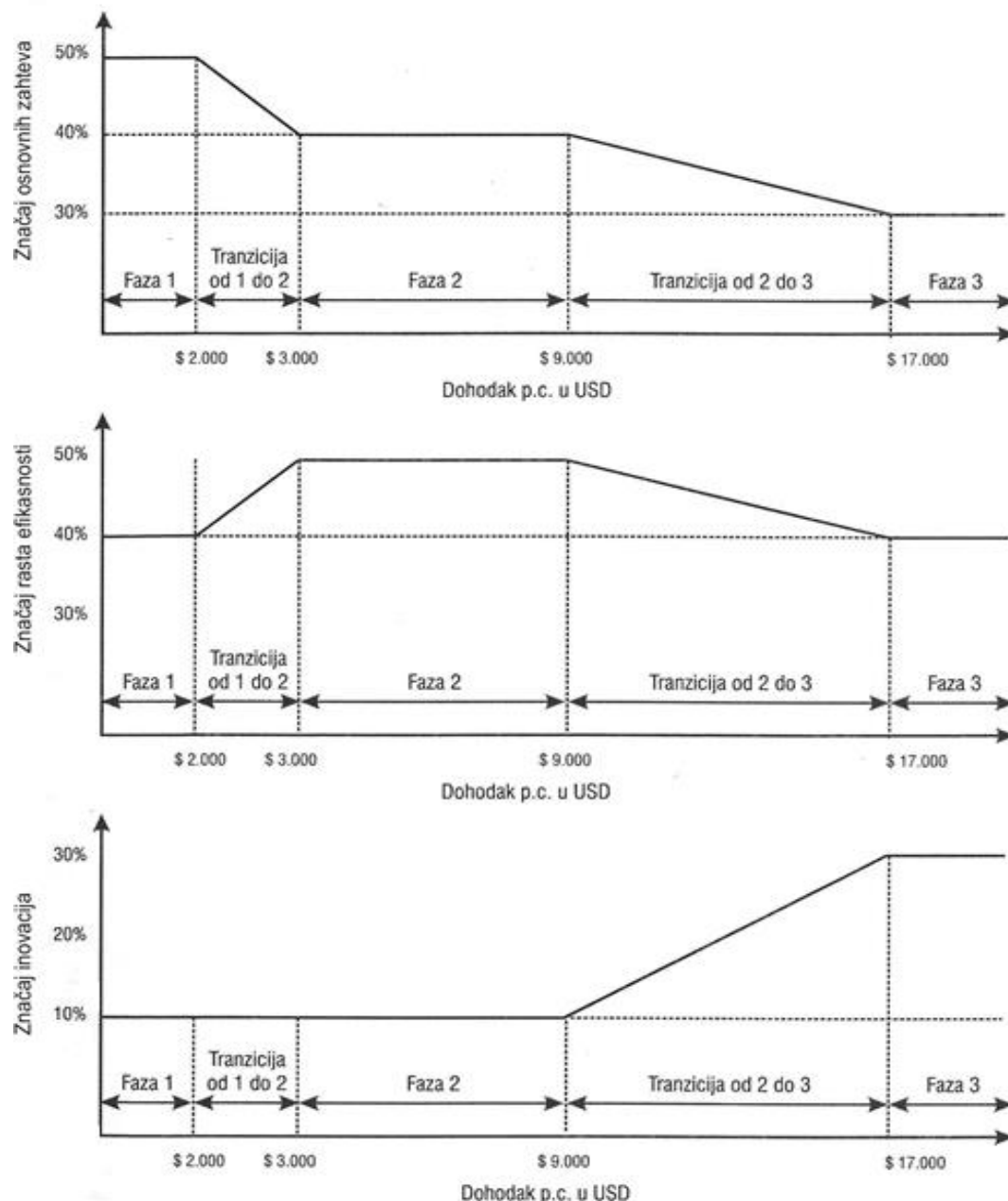


Слика 3. Фазе развоја привреда¹¹

Трећу фазу развоја карактерише оријентација према тзв. „научном друштву“, уз максимално уважавање најновијих технолошких и информатичких достигнућа. Високе перформансе таквих привреда засноване су на иновативности, базичним истраживањима, трансферу знања и технологија у друге земље и сл.

¹¹ World Economic Forum, (2005), The Global Competitiveness Report.

Привреда Србије се према наведеној подели налази на почетку друге фазе развоја. На то указује висина бруто домаћег производа *per capita* од око 4200 евра крајем 2011. године.



Слика 4. Значај фактора конкурентности током развоја¹²

Модели праћења конкурентности националне привреде

Конкурентност националне привреде постаје тема о којој се све чешће говори у стручним круговима. О овој теми могуће је сусрести различите ставове.

С једне стране, стоји теза да се националне привреде у савременим условима понашају као класични привредни субјекти и да поред конкуренције предузећа на сцени све чешће имамо конкуренцију привредних система. Владе држава се понашају као менаџерски тимови компанија. Оне се труде да изградњом конкурентске предности своје

¹² Ђуричин, Д., 2005. "Стратегија конкурентности Србије 2005-2010", Копаоник бизнис форум 2005, СЕС, стр. 17.

привреде привуку инвеститоре и остваре раст, развој и суфицит платног биланса, као што се од менаџмента неке компаније очекује да оствари суфицит у билансу успеха. Тружећи се да остваре што боље перформансе, владе националних привреда стварају амбијент, подстичу развој одређених привредних грана па чак и брину о трошковима које у пословању предузећа проузрокују државни органи и правна регулатива.¹³

С друге стране, могуће је и друго становиште, да привреде спонтано најбоље регулишу своје односе, и да ће сходно томе, и предузетници у једној националној привреди, сопственим слободним одлукама најбоље допринети порасту перформанси једне привреде у међународним размерама. Савремене привреде, по овом становишту, треба да одликује одсуство државне интервенције, што се у међународним економским односима огледа кроз пуну отвореност националне привреде према међународном окружењу. Такве, отворене привреде имају бржи раст (и боље друге перформансе) пошто су њихови привредници приморани на брже и ефикасније увођење иновација или имитација у своје пословање.

Конкурентност привреде се може анализирати са макроекономског и микроекономског становишта. Макроекономски приступ се може базирати на анализи интеракција макроекономских агрегата или на анализи перформанси привредних сектора. Моделирањем веза макроекономских агрегата, тражи се оцена утицаја појединих величина на перформансе међународне размене једне привреде. Посебно се прати утицај девизног курса на платни биланс. У секторским анализама, врши се процена утицаја појединих делова привреде на платни биланс, са циљем да се установе одређени развојни приоритети.

Микроекономски приступ анализи конкурентности привреде опет може бити двојак. Први приступ је поново секторски, и заснива се на анализи успешности појединих сектора. У овој анализи, циљ је да се утврде перформансе појединих сектора и да се сугеришу одговарајуће стратегије, развојно-инвестиционе и маркетиншке (промотивне) активности за предузећа која припадају појединим секторима. У овом контексту биће представљена методологија Светске трговинске организације за праћење конкурентности националне привреде кроз анализу успешности сектора.

Други приступ се заснива на израчунавању појединих индекса конкурентности, као показатеља различитих микроекономских утицајних фактора. Циљ анализе је да се утврде узроци (не)конкурентности. Савремени приступ је заснован на Портеровој теорији конкурентне предности тј., на тврдњи да се национална конкурентност, односно конкурентност једне земље, заснива доминантно на микроекономским факторима конкурентности (конкурентне способности предузећа). У овом контексту биће представљена методологија¹⁴ коју је развио Мајкл Портер у циљу мерења националне конкурентности, а која се практично реализује у организацији Светског економског форума (*World Economic Forum – WEF*).

6. Закључак

Привреда једне државе је конкурентна ако становништво те државе има висок и стално растући животни стандард. Најважнији показатељи који говоре у прилог побољшања конкурентности једне привреде су: растући доходак по глави становника,

¹³ Петковић, Г., (2005), "Модели праћења конкурентности националне привреде", Копаоник бизнис форум, СЕС, стр. 291.

¹⁴ Од 1989. године WEF у сарадњи са Институтом за развој руковођења (Institute for Management Development-IMD) развија методологију мерења конкурентности али од 1994. године ове две институције објављују посебне ранг листе земаља по конкурентности и њихова методологија почиње да се разликује.

пуна упосленост ресурса, одржива међународна позиција, финансијска стабилност (ниска инфлација и одрживи јавни сектор), не-преношење трошкова на будуће генерације и одрживи раст продуктивности.

ЛИТАРАТУРА

Ђуричин, Д., (2007), "Србија 2007: стање и приоритети реформи", Милочерски економски форум 2007, Зборник радова, Корпоративно и јавно управљање у функцији развоја конкурентности, СЕС, СЕЦГ, стр. 25-27.

Ђуричин Д., (2005), "Стратегија конкурентности Србије 2005-2010", Копаоник бизнис форум 2005, Зборник радова, Савез економиста Србије, Београд, стр. 13-15.

Савић, Н., Џунић, М., (2008), "Конкурентност Србије у региону", Милочерски економски форум 2008, Транзиција и после у региону некадашње југославије, Савез економиста Црне Горе, Савез економиста Србије, стр.478-479.

Sala-i-Martin, X., J. Blanke, M. D. Hanouz, T. Geiger, I. Mia and F. Paua, "The Global Competitiveness Index: Measuring the Productive Potential of Nations", u Porter, M. E., X. Sala-i-Martin and K. Shwab, eds., Global Competitiveness Report 2007-2008, Palgrave Macmillan, 2007.

Porter, M., (2004) "Building the microeconomic foundations of prosperity: Findings from Business Competitiveness Index", The Global Competitiveness Report 2004-2005, World Economic Forum, Geneve, стр. 55-61.

World Economic Forum, (2005), The Global Competitiveness Report 2004-2005, стр. 54.

Цвјетићанин, Д., (2003), "Концепт конкурентности и привреда Србије", *Економист*, Година LVI, број 1, Vol. 39, Београд, стр. 88.

Савић Н. (2006): "Развој и конкурентност: позиција Србије", О подели и израчунатим вредностима свих индекса видети, Зборник радова Копаоник бизнис форум, СЕС, Београд.

World Economic Forum, (2005), The Global Competitiveness Report.

Петковић, Г., (2005), "Модели праћења конкурентности националне привреде", Копаоник бизнис форум, СЕС, стр. 291.

ИЗИСКВАНИЯ КЪМ ОБРАЗОВАНИЕТО, ПРОФЕСИОНАЛНАТА ПОДГОТОВКА И УМЕНИЯТА НА ЗДРАВНИТЕ МЕНИДЖЪРИ В ЛЕЧЕБНО ЗАВЕДЕНИЕ ЗА БОЛНИЧНА ПОМОЩ

Докторант Снежана Кондева
Софийски университет

REQUIREMENTS TO EDUCATION, PROFESSIONAL TRAINING AND SKILLS OF THE HEALTH MANAGERS IN A MEDICAL FACILITY FOR HOSPITAL CARE

Snezhana Kondeva, PhD Candidate
Sofia University

ABSTRACT: *The dynamic social-economic and technological processes require new managerial approach in the public health care. The changes have to be implemented through systematic academic education and innovative forms of qualification in health management.*

In the report are analyzed the professional and managerial decisions of the physician and health manager, the existing shortage of specialized knowledge in the field of health insurance, economy, management and law, as well as the insufficiently developed social skills of the managing staff in the medical facilities for hospital care. The purpose is to formulate conclusions and make recommendations for improving the education and professional training of the health managers in the hospitals.

KEY WORDS: *health care, education in health management, health manager*

УВОД

С развитието на медицинската наука и технологиите постоянно се увеличава обемът знания и необходимостта от практически умения във всички области на медицината, които като цяло не могат да бъдат обхванати професионално от един лекар. Затова, след първоначалното отделяне на вътрешните болести, хирургията и акушерството и гинекологията, последва естествен процес на създаване на нови специалности и подспециалности, а днес специализацията в медицината е задължителен критерий за качество. Обособиха се също така медицински и немедицински специалности в областта на изучаване влиянието на социалните фактори и факторите на околната среда върху индивидуалното и общественото здраве; организацията на здравеопазването и здравноосигурителните системи.

Специализацията в медицината се разви успоредно със специализацията на труда във всички сфери на обществения живот, като с модернизирването на клиничната практика и усъвършенстването на управленската дейност в световен аспект, се формираха мултидисциплинарни екипи от учени, изследователи, преподаватели, информатици и медици. Тези процеси наложиха професионалният здравен мениджмънт във всички съвременни здравни системи, а с развитието на социалните процеси непрекъснато се поставят нови изисквания към образованието, професионалната подготовка и уменията на здравните мениджъри в лечебните заведения за болнична помощ.

Първоначално, при изграждането на здравни органи и администрация, лекарят единствено се е смятал за компетентен по всички въпроси на общественото здраве. Затова и у нас, освен лечебна дейност, лекарите изпълняват функциите на здравни органи: участъковите лекари, след това окръжните и околийските лекари са началници на съответните служби и решават всички административни и здравни въпроси. Държавните, окръжните и общинските болници имат управител-лекар, който е началник на цялата болнична служба. В периода, през който здравната ни система следва съветския модел, се запазват участъковите служби, а за лечебната, административната и

финансовата дейност в болниците пълната отговорност носи главният лекар, подпомаган от завеждащ административно-стопанската част. След 1990 г. за известно време болниците се управляват от медицински директор и директор по административно-стопанската дейност, а Законът за лечебните заведения определи новата управленска структура на лечебните и здравните заведения. В него се запазва „клиничното високомерие“¹ и архаичният принцип за общата компетентност, даващ право на лекаря, само с 200 часа квалификация по здравен мениджмънт, да заема позиция на здравен мениджър, включително и висша управленска длъжност.

Във връзка с казаното, в доклада се анализират специалните знания, решенията и професионалното поведение на лекаря и здравния мениджър. Целта е да се направят препоръки за подобряване на обучението и квалификацията на здравните мениджъри в болниците.

ОБУЧЕНИЕ ПО ЗДРАВЕН МЕНИДЖМЪНТ И ИЗИСКВАНИЯ ЗА ЗАЕМАНЕ НА УПРАВЛЕНСКА ДЛЪЖНОСТ В ЛЕЧЕБНИТЕ ЗАВЕДЕНИЯ ЗА БОЛНИЧНА ПОМОЩ

Необходимостта от специално образование на управленските кадри в здравеопазването не се оспорва от никого, но специалностите по управление на здравеопазването в българските университети, за лица извън здравната система, не са от най-предпочитаните поради неясната перспектива за професионална реализация. Обучението се провежда във факултетите по общественото здраве на медицинските университети в област на висше образование „Здравеопазване и спорт“, професионално направление „Обществено здраве“ за придобиване на образователно-квалификационна степен бакалавър и магистър по специалностите: общественото здраве и здравен мениджмънт; управление на здравните грижи; здравен мениджмънт; опазване и контрол на общественото здраве. В тези факултети се провежда и обучение по специалностите икономика на здравеопазването и социална медицина и здравен мениджмънт, което е следдипломно обучение по наредбата за придобиване на специалност в системата на здравеопазването, както и квалификационни курсове по чл. 43 от Закона за висшето образование, с хорариум 200 часа. Студенти в магистърски програми се обучават и в други университети в област на висше образование „Социални, стопански и правни науки“, професионално направление „Икономика“ и „Администрация и управление“, по специалностите здравен мениджмънт; управление и иновации в здравеопазването; управление на иновациите в здравеопазването, социалната медицина и здравния мениджмънт, и др.

Завършилите здравен мениджмънт се реализират предимно в болничната система, защото вече работят там като лекари, и защото това образование и квалификация им дава право да заемат управленска длъжност. Висшите управленски длъжности, определени в Закона за лечебните заведения, са изпълнителен директор/управител на лечебното заведение, началник на клиника, отделение, лаборатория и главна медицинска сестра, акушерка, лаборант, рехабилитатор.

Изпълнителните директори и управителите се избират за мандат от три години след проведен конкурс, по реда на специална наредба, [1] издадена от министъра на здравеопазването, а началниците на структурни звена и главните медицински сестри се назначават на тези длъжности за срок от три години, след проведен конкурс по Кодекса на труда.

Изискванията за образование и квалификация на кандидатите за изпълнителни директори и управители са:

¹ Проф. Цекомир Воденичаров.

- за лице с образователно-квалификационна степен "магистър" по медицина, съответно дентална медицина - да притежава квалификация по здравен мениджмънт по чл. 43 от Закона за висшето образование, с хорариум 200 часа, и

- за лице с образователно-квалификационна степен "магистър" по икономика и управление - да има придобита образователна и/или научна степен, специалност или преминато обучение за повишаване на квалификацията по чл. 43 от Закона за висшето образование в областта на здравния мениджмънт.

Формалното получаване на удостоверение за професионална квалификация по здравен мениджмънт, медицинското лоби в законодателната и изпълнителната власт и традиционното мислене, предопределят резултатите от провежданите конкурси в полза на медиците. А допълнителното изискване за най-малко пет години трудов стаж като лекар или икономист, изключва възможността лица с професионална квалификация и стаж като юрист да заемат управленска длъжност в здравеопазването. За разлика от западните здравни системи, където болниците се ръководят предимно от юристи и икономисти и по-рядко от медици. Изгражданият по време на обучението и клиничната практика стереотип в мисленето, нагласите и поведението на лекаря обаче, се явява една от причините за неефективното управление на болниците, когато те, без необходимите предварителни знания и социални умения, заемат управленски длъжности.

СТЕРЕОТИПИ В МИСЛЕНЕТО, НАГЛАСИТЕ И ПОВЕДЕНИЕТО НА ЛЕКАРЯ И ЗДРАВНИЯ МЕНИДЖЪР И ВЗЕМАНЕТО НА РЕШЕНИЯ

Целите за подобряване качеството на болничния продукт се реализират чрез професионализма на персонала и мениджърското поведение. Успехът е резултат от умението да се координират специализираните функции и да се поддържа професионалната компетентност на лицата, които ги извършват. Не може априори да се приеме, че добрият лекар, без допълнителни системни знания и придобиване на управленски опит, може да изпълнява тези функции, защото съществуват следните разлики:

- В ежедневието практиката лекарят си задава въпроса „Какво не е наред?“, за да лекува човешкия организъм, а мениджърът – „Как да се направи“, за да създаде работещ механизъм:

В базовото медицинско образование лекарят изучава нормалните структури и функции на човешкото тяло и какви промени могат да настъпят при нарушаване на тези функции. В медицинската практика той пренася тези знания към конкретния пациент, изяснява симптомите, оценява резултатите от прегледите и изследванията и поставя диагноза. С поставянето на диагноза се прогнозира развитието на заболяването и се съставя индивидуален диагностичен и/или терапевтичен план. [2] Резултатът от изпълнението му трябва да бъде максимално връщане от патологично към нормално функциониране на тялото и подобряване на болестното състояние. За лекаря този процес се повтаря толкова пъти, колкото пациенти има.

За болницата, в зависимост от вида и големината ѝ, броят на плановите и спешните прегледи, операциите, образните изследвания, лабораторните тестове, рехабилитационните процедури и междуклиничните консултации са в зависимост от броя на всички пациенти, включително и на тези, постъпили в приемното отделение само за амбулаторно уточняване на здравословния проблем. Този обем дейност се извършва в условията на 24-часов непрекъснат режим на работа, а за обезпечаването на диагностично-лечебния процес се влагат много и разнообразни ресурси - финансови, човешки, пространствени, технологични, комуникационни и технологични, организирани в съответните основни и помощно-обслужващи структури.

Мениджърът трябва да координира дейността на всички, които изпълняват специализираните дейности и да осигури съответствие с медицинските стандарти, добрата медицинска практика и нормативните актове. Резултатът трябва да бъде създаването на работещ механизъм за приобщаване не само на медицинския персонал, но и на всички специалисти с немедицинско образование към общите цели на болницата и предоставянето на качествено и безопасно здравно обслужване.

- Лекарят обикновено действа в ограничено време и работи с хипотези, за разлика от мениджъра, който за известен период събира и анализира данни, планира дейностите и работи с показатели:

Диагностичният процес включва получаване на сведения от пациента или неговите близки за характера на възникналото заболяване (анамнезата), провеждане на физикален преглед, оценка на резултатите от образните и лабораторните изследвания и поставяне на диагноза. Този изчерпателен ред се отнася до класическия медицински диагностичен процес, но лекарите са обучавани и на практика изграждат хипотези още в началото на прегледа и го насочват към проверка на тези хипотези. Независимо, че при повечето пациенти този процес е проведен от общопрактикуващ лекар или от специалист, в болницата трябва да бъде повторен, като може да се ползват резултатите от направените вече в извънболничната помощ изследвания. Но за спешните пациенти, които постъпват направо в болницата, това е първият контакт с лекар и много често те не са в състояние да дадат необходимата информация за състоянието си. Решението за тяхното лечение трябва да бъде взето в ограничено време, което налага лекарите да използват съкратени процедури, развивайки хипотезите си от твърде непълен масив информация. Съкратените процедури са реакция на лекаря спрямо неопределеността и изискванията на ситуацията. [3]

Функцията на мениджъра е противоположна – той планира, организира, координира и контролира работния процес, на равнището на което е, а висшето ръководство изготвя стратегически план за развитие на лечебното заведение за болнична помощ. Визията трябва да бъде съобразена с много вътрешни и външни фактори, между които организационно-управленската структура, застаряването на медицинските специалисти, ограниченото финансиране от здравноосигурителната каса, ниските доходи на персонала, здравният статус на населението и конкурентните лечебни заведения в региона.

За постигане на поставените цели мениджмънтът използва наличните ресурси, а ефективността им анализира месечно, тримесечно, годишно или за по-дълъг период чрез използването на икономически и здравни (количествени и качествени) показатели за дейността – среден разход за един преминал болен, за един леглоден, за един лекарствен ден; брой на преминалите болни; продължителност на болничния престой; брой малки, средни, големи и много големи операции; продължителност на пред- и следоперативния болничен престой; брой изследвания; леталитет, и др.

Лекарят приема работата на администрацията и обслужващите звена като даденост, а мениджърът осигурява благоприятни административни и материални условия за работа на лекаря.

- Лекарят лекува болния орган и контактува с пациента за времето на престоя в болницата, а мениджърът мотивира екипа в зависимост от избрания стил на ръководство:

По време на следването лекарят е принуден да мисли за частите, а не за цялото, защото трябва да запаметява голям брой факти при изучаването на анатомия и физиология и свързаните с тях науки. Затова до момента на клиничния контакт с пациента той вече е програмиран да анализира частите чрез изолирането им от цялото. В следващия етап на специализацията е насърчаван да стане учен в рамките на избраната

от него медицинска специалност и да се подготвя за обучение и самообучение през целия период на активна професионална дейност. [4] В практиката продължителното излагане на критични ситуации намалява чувствителността му към по-обикновени преживявания и умението здравният проблем да се обсъжда в диалог с пациента. През краткото време на болничния престой лекарят се концентрира върху професионалното изпълнение на работата, но в повечето случаи не се интересува от личността на пациента. Тези обстоятелства определят неговото поведение да лекува болния орган, но да пренебрегва преживяванията и тревожността на пациента, свързани със заболяването. Възприема себе си като единствено компетентен и способен да взема решение и подценява усилията на другите медицински и немедицински специалисти за положителния резултат от лечението и грижите за пациента.

Мениджърът е обучаван, че успехът се гради върху колективната работа, планирането и компетентността. Понеже болницата има регулирана структура, [5] това върху което мениджмънтът може да въздейства е нивото на компетентност на лечебно-диагностичните звена и изпълнение на съответстващите им изисквания за материална и технологична обезпеченост на дейността, както и броят на лекарите със специалност, медицинските специалисти и помощно-обслужващия персонал. Функционалната характеристика на административно-стопанските и информационно-обслужващи структури се определя от обема на болничната дейност. В изпълнение на целия процес на предоставяне на здравни услуги на гражданите са ангажирани лица с висока професионална квалификация, което прави неподходящ строго йерархичният подход в управлението. А при демократичния стил на работа ролята на здравния мениджър е да осъществи взаимодействие между структурите и специалистите и да координира изпълнението на различните специализирани функции. Успешният мениджър осигурява на служителите повече възможности за професионално усъвършенстване, самостоятелна преценка при вземането на решения и поемането на отговорност, като не остава безразличен към техния живот и реализация извън болницата.

- Лекарят е независим при вземане на решение относно здравословното състояние и лечение на пациента, а мениджърът осигурява законосъобразността и ефективността на процеса на предоставяне на болнични здравни услуги:

На лекаря се признава правото, в границите на добрата медицинска практика, да прави самостоятелна преценка и да има свобода при вземане на клинични и етични решения. Тази професионална независимост се дължи на притежаваните от него специални познания за здравословното състояние на пациента и необходимото лечение, придобити вследствие медицинското образование, специализацията и актуалните знания за новостите в медицинската наука и практика. Тъй като не може да се определи точният обем дейност, винаги съществува възможност лекарят да превиши границите на своята професионална компетентност или да не извърши други необходими действия. Грешно е всяко предприето действие, за което лекарят няма необходимата квалификация и умения или се въздържа от извършването на друго, когато са налице необходимите знания, опит и условия. Той носи отговорност за осъществен резултат, който вреди на конкретния пациент или е следствие от неправилно съставен индивидуален диагностичен и/или терапевтичен план. Отговорността обаче е и институционална, защото не става въпрос за частен пациент, а за пациент на лечебното заведение за болнична помощ.

Ако преценката за правилността на медицинските дейности зависи от осъществения резултат при конкретния пациент, то грешните управленски решения се дължат на неправилно планиране на болничната дейност, на нарушена координация между ръководните кадри и персонала, и недостатъчни управленски знания и мениджърски умения. Компетентността на мениджъра зависи още от управленското

равнище, на което се намира и освен, че не може да взема решения от по-високо ниво, трябва да осигури целесъобразност и законосъобразност на дейността, за която е овластен. Ако не е планирано и законосъобразно едно действие, то не може да бъде приведено в изпълнение с единствения аргумент, че чрез него ще се подобри качеството на болничния продукт. Целесъобразността е елемент от планирането, затова едно управленско решение, взето само на това основание, е незаконосъобразно. Защото качеството на болничната услуга се постига чрез систематичен подход, включващ правила, които могат да бъдат проследени и проверени, и които предварително са оценени като ефективни. За разлика от управлението на медицинския риск, където медицинските процедури и знания се оценяват редовно, а констатираните в процеса на лечение грешки се оповестяват и анализират с цел да се избегне тяхното повторение.

От гледна точка на времето лекарското решение е краткосрочно (оперативно), а мениджърското – дългосрочно (стратегическо), с което се осигурява сигурност и предвидимост на болничната структура и дейност.

ПРОБЛЕМНИ СИТУАЦИИ В ПРАКТИКАТА И ПРЕПОРЪКИ ЗА ПОДОБРЯВАНЕ ПРОЦЕСА НА СЪЗДАВАНЕ НА УПРАВЛЕНСКИ КАДРИ В ЗДРАВЕОПАЗВАНЕТО

Ситуациите, в които най-често попада лекарят след избирането му за изпълнителен директор или управител (директор), могат да бъдат представени със следните примери:

- Едно от първите решения на директора, след като премине разстоянието от клиниката или отделението, в което е лекар, и влезе в административния кабинет, е за разпореждане на входящата кореспонденция – честа практика е в ролята на директор да влезе деловодителят, който да определи към кое звено и служебно лице да бъде насочен документът и каква да бъде резолюцията.

Поради непознаване на функционалната обвързаност на структурите, директорът е притиснат от обстоятелствата да взема голям брой решения за оперативното управление на наличните ресурси под наставничеството на мениджъри от по-ниско управленско равнище и дори от служители без управленски функции.

- На следващ етап директорът започва да се информира за функциите на отделните клинични, параклинични, административни и помощно-обслужващи звена. Прави го на части, защото времето му е ограничено – работният му ден като директор започва след визитацията и/или приключването на медицинските процедури и операции. Междувременно взема решение по „съкратена процедура“ за ремонт на скенера, за който няма сключен договор, и за доставка на скъпоструващо лекарство, което не е включено в лекарствения списък на болницата.

Поради изградения стереотип да взема самостоятелни решения дори и без да има достатъчно информация, директорът е склонен да разпорежи извършването на доставка, услуга или ремонт без да са спазени реда и условията за провеждане на обществена поръчка.

- Средствата за допълнително възнаграждение на персонала за работа по клинични пътеки трябва да бъдат разпределени до 25-то число, за да могат да се начислят със заплатите за месеца. Директорът отменя методиката за разпределение от предишния директор, защото до този момент, заедно с колегите си, е смятал, че тя е несправедлива и неправилна. В рамките на няколко дни въвежда своя, като увеличава коефициента за собственото си отделение и намалява средствата за рентгенологията, лабораториите и административните звена. Когато разбере, че не може да се направи график поради многото вакантни длъжности за рентгенолози и лаборанти, и че няма кой да проведе

обществените поръчки или да изпрати ежедневния отчет за преминалите болни в здравната каса, коригира методиката и възстановява средствата за тези звена.

Поради склонността да подценява работата на колегите си от други специалности, на медицинските сестри и лаборанти, и най-вече на администрацията, директорът пренасочва средства за ремонт и възнаграждения към определени клиники и отделения, поддържайки напрежение и постоянни конфликти между персонала.

- След оперативните следват по-дългосрочните решения относно структурата, изпълнението на изискванията на медицинските стандарти, обезпечаването с апаратура и персонал на съответните структури в зависимост от нивото им на компетентност, сключването на договор с НЗОК за финансиране по клинични пътеки, закупуване на апаратура, основен ремонт на помещения, и др. Директорът осъществява контакт с други болници, за да разбере как при тях са решили тези проблеми, с което поставя начало на периода, през който болницата се управлява на принципа „обмяна на опит“. Този период завършва почти в края на първия мандат.

Поради недостиг на специални знания в областта на икономиката, управлението и правото директорът няма собствена концепция за развитието и адаптирането на болничната дейност спрямо изискванията на средата, промените в здравната система и ограниченото финансиране.

Това е схематично представяне на някои от проблемите, които изпълнителният директор или управителят трябва да преодолее, за да осигури непрекъснатият диагностичен и лечебен процес в болницата, взаимодействието между отделните структури, провеждането на обществени поръчки, информационното обслужване, изплащането на заплати, сключването на договори, техническата поддръжка, и др. Но управлението е процес, в който участва и друг управленски персонал – освен изброените в закона длъжности, това са още заместник-директорите по икономическата, административната и медицинската дейност, главният счетоводител, главният юрисконсулт, началниците на сектори, отдели и на административно-стопанския блок. Всички те трябва да имат необходимите теоретични знания, освен за специалните функции, които изпълняват, и за управленския процес, за да не се допуска „обучение в движение“ и компромиси, за сметка на качеството и безопасността на пациентите и персонала на лечебното заведение за болнична помощ.

Тези знания могат да се получат в условията на системно академично обучение по здравен мениджмънт, а качеството ще се подобри ако в този процес бъдат мотивирани да участват не само висшите медицински училища. Разширяването кръга на университетите, в които се провежда обучение по здравен мениджмънт, ще подобри конкуренцията, ще осигури гъвкавост и качество на предлаганата образователна услуга.

Интересът към обучението по здравен мениджмънт ще се повиши, ако се определи професионалната квалификация на професията здравен мениджър и тя бъде включена в Националната класификация на професиите и длъжностите. Сега в списъка на професиите по НКПД съществува само „Лекар, специалист по социална медицина и здравен мениджмънт“, което е следствие от доминирането на медиците в управлението на здравеопазването и създава неяснота и неразбиране при избора на бъдеща професия.

Необходимо е също така да се признае обучението и професионалния стаж на юристите; да се определи съотношението между медицинските и управленските дисциплини в учебните планове в зависимост от завършеното базово образование и да се даде легална дефиниция на изискването за „квалификация в областта на здравния мениджмънт“. В досегашната практика има случаи, при които комисията отстранява от по-нататъшно участие в процедурата по провеждане на конкурс лице, представило диплома за магистърска степен по финанси на здравеопазването, с мотив че

представената диплома не доказва изпълнение на изискването за квалификация в областта на здравния мениджмънт.

Според анализаторите в следващите десетилетия здравеопазването ще се развива с ускорени темпове. Основание за тези прогнози е приносът на системите на здравеопазване за постигане на стабилност и растеж в Европейския съюз, което се дължи на високата заетост в сектора, използването на потенциала на висококвалифицирани лица, мрежите за социална закрила, разрастването на дела на научните изследвания и иновациите. Затова от 2011 г. страните членки и Европейската комисия водят диалог за определяне на ефективни начини за инвестиране в здравеопазването и в рамките на Европейския семестър координират икономическата политика, включително и реформите в здравните системи.

Тези условия засилват проблема с управленските кадри в националната система на здравеопазване, но повишаването на интереса към професията здравен мениджър и конкуренцията между висшите училища ще допринесе за адекватното им решаване чрез прилагане на иновативни методи и форми на обучение по здравен мениджмънт.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Определението за здравен мениджмънт на проф. Веселин Борисов, като „социокултурен феномен“, най-точно отговаря на съвременните изисквания за управление на високотехнологичния комплекс, в който се превърнаха лечебните заведения за болнична помощ. За ефективността и конкурентоспособността на националната система на здравеопазване е важно да се усъвършенства процесът на клинична специализация на лекарите, за да бъдат мотивирани да специализират и работят у нас, но не по-малко важно е и създаването на високоспециализирани управленски кадри. Тези процеси безспорно са продължителни, но изискват предприемането на мерки в тази насока още сега, за да се предотврати необходимостта от спешно справяне с проблема в бъдеще.

ЛИТЕРАТУРА

Наредба № 9 от 26.06.2000 г. за условията и реда за провеждане на конкурси за възлагане на управлението на лечебни заведения по Закона за лечебните заведения (Закл. изм. - ДВ, бр. 15 от 2001 г.), обн. ДВ, бр. 55 от 07.07.2000 г., последно изм. и доп., бр. 50 от 01.07.2016 г.

Дейвид Пендълтън, Тео Шофийлд, Питър Тейт, Питър Хевълорк. 1997. Медицинският преглед: как да го изучаваме и преподаваме, Фондация „Невронауки и поведение“, София, с. 17.

Д-р Джеръм Групман. 2008. Как мислят лекарите. Издателство „Изток-Запад“, София, с. 41.

Под редакцията на Филип Дж. Баркър и Стив Болдуин. 1999. Етични проблеми в психичноздравната помощ, Българска психиатрична асоциация, София, с. 58.

Наредба № 49 от 18 октомври 2010 г. за основните изисквания, на които трябва да отговарят устройството, дейността и вътрешният ред на лечебните заведения за болнична помощ и домовете за медико-социални грижи, обн. ДВ, бр.83 от 22 октомври 2010 г., последно изм. ДВ, бр.103 от 27 декември 2016 г.